

**П.П. Сергієнко,
кандидат філософських наук**

**СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ:
ПОНЯТТЯ, ІДЕЯ І РЕАЛЬНІСТЬ**

Київ 1993

ПЕТРО СЕРГІЄНКО

Сергієнко Петро Панасович народився 1946 року на Київщині. Освіту здобув у Київському університеті. Кандидат філософських наук, доцент. Він є відомим фахівцем у галузі політології, соціальної філософії та історії суспільно-політичної думки України, автором багатьох монографій, брошур, статей та інших наукових праць, які викликають живий інтерес наукової громадськості й широкого кола читачів. Предмет його наукових інтересів: проблеми політичної культури, політичного мислення, масової свідомості, громадянського суспільства і правової держави. Як науковий дослідник неодноразово виступав з доповідями на міжнародних симпозиумах і конференціях, читав курси лекцій для студентів і викладачів США, Польщі та інших країн.

Розкривається зміст поняття «соборність». Досліджується становлення ідеї соборності на різних етапах історії людства. Аналізуються умови, за яких нині можлива розбудова соборної України.

Розрахована на широке коло читачів.

Сергієнко П.П. Соборність України: поняття, ідея і реальність. — К.: ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. — 80 с.

ISBN 5-7707-3842-1

ЩО ТАКЕ СОБОРНІСТЬ?

Ще зовсім недавно слово «соборність» було не просто відсутнє в нашому політичному лексиконі. На нього було накладене «довічне» табу ще задовго до того, як Сосо Джугашвілі став «вождем усіх народів».

Можна було читати «Собор Паризької богоматері» В.Гюго, довідники про Софіївський собор у Києві. Та коли з'явився роман О.Гончара «Собор», стався гучний скандал. Події роману розвивалися саме навколо собору, а не клубу чи колгоспної контори. Отже, не те, що «соборність», а навіть слово «собор» драгувало нашу тодішню ідеологічну інквізицію. Похідні від цього слова вживалися хіба що у значенні «соборна брама», «соборні фрески», «соборна дзвіниця». І боронь боже Соборна Україна. Лише у зарубіжній україністиці та іноді у дисидентських колах про соборність писалося й говорилося як про ідею, певну мету.

І от настав час, коли цим терміном стали ряснити не тільки шпальти газет і журналів, а й політичні декларації, програми. Пояснюється це не тільки й не стільки тим, що змінилося наше ставлення до релігії та церкви, а процесами, які пов'язані з початком національного відродження в Україні, збудовою нашої нової демократичної держави.

Вже не викликає подиву те, що слово «соборність» вживається в різних значеннях, тлумачиться нашим загалом не однозначно. Можна було б пояснити це до певної міри тим, що характерною рисою нашого буття став плюралізм ідей, думок і поглядів. Але лише так пояснювати це явище не можна. Тут ми бачимо результат недосконалості наших лексикологічних, історичних, політичних, філософських, культурологічних знань.

Враховуючи політичне, ідеологічне і соціокультурне значення, якого набуває ідея со-

борності, проаналізуємо зміст цього поняття, переконаємося, що воно і в минулому було у центрі гострих політичних дискусій. Одночасно спробуємо викласти і свій погляд не тільки на саму ідею, але й на шляхи її реалізації.

Щоб з'ясувати значення слова "собор", звернемося до словників. В одному з них читаємо: Собор — 1) У дореволюційній Росії збори урядових або виборних осіб... 2) Зібрання великої кількості людей у одному місці для розваг, відпочинку. Собором — разом, спільно. "Собором і чорта поборем". Укр. присл.(К., 1963.-С.160). В іншому зустрічимо таке визначення: 2) Головна чи велика церква міста. (Словник української мови. Т.IX.-К., 1978.-С.433.)

А що скаже нам етимологічний словник російської мови? "Собор — заимствование из церковнославянского; сравни древнерусское — съборъ (Лаврентьевская летопись), старославянское — съборъ". (Див.: Этимологический словарь русского языка. В 4 т.Т.3.-М., 1987.-С.704).

Беремо одне з дореволюційних видань. "Съборъ = соборъ — собрание; съборъный — соборъный — прил. от слова съборъ". І особливо нас порадувало те, що тут ми знаходимо слово "соборный" як "имеющий отношение ко всем". (Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т.3. СПб, 1903.-С.647, 650).

В одному із словників сучасної російської мови читаємо: "Собор — 1) Собрание кого-либо, большое количество лиц, собравшихся в одном месте. (І це подається як застаріле слово. — П.С.). 2) В старой России — собрание выборных или должностных лиц для рассмотрения вопросов организации, управления и т.д.... 3) Главная или большая церковь города, монастыря..." (Словарь современного русского литературного языка. Т.14.—М.-Л., 1963.-С.38.)

Тут ми знаходимо ту ж саму "кальку", що й у цитованому словнику української мови. І можна лише дискутувати, звідки, куди перекочував відповідний зміст. Ми знаходимо тут і слова "соборность", "соборный". "Соборность — Устар. Свойство соборного (в 1 знач.), общность, объединенность..." "Соборный — 1) Устар. Совершаемый всеми вместе, всеобщий, совместный. 2) Относящийся к собору. Соборно — Устар. Все вместе, сообща".

У цитованому словнику української мови термін "соборный" подається в значенні об'єднаний, неподільний, а "соборність" як властивість (за значенням соборного), тобто об'єднаність, цілісність, неподільність.

Можна продовжувати пошуки в словниках інших слов'янських мов. Але в цьому немає потреби, адже значення цих слів практично збігаються. І пояснюється це не лише спільними коренями давньослов'янської літератури, церковнослов'янської мови, а й тим, що з прийняттям християнства ці народи сприймали відповідні поняття та ідеї.

Що ж до ідеї соборності, то можна стверджувати, що до України, Росії, Беларусі вона прийшла з християнством. Хоча поняття соборності відоме і в неправославних країнах. Видатний німецький філософ Гегель розглядав соборність як загальне, що охоплює все багатство особливого й одиничного. Але якщо у нього соборність аналізується як певна абстракція, відірвана від конкретного релігійного чи політичного контексту, то у більшості мислителів минулого було навпаки. Ідея соборності завжди "впліталася" в процеси та події, що відбувалися в тих чи інших країнах, у боротьбу ідей, що точилася протягом віків.

Ідея соборності, як правило, час від часу набувала актуальності (залежно від історичної ситуації) або в суто релігійному, або в, так би мовити, світському, мирському вигляді. Це було

пов'язано насамперед з розколом християнської церкви на східну і західну. Неодноразово під тиском обставин висувалася ідея їх примирення, об'єднання, досягнення на цій основі соборності християнської церкви.

Тут лише слід нагадати, що православ'я відокремилася після падіння Римської імперії як офіційна релігія Східної (Візантійської) імперії. І, як повністю самостійне відгалуження християнства, православ'я (тобто прославлення бога, правильне віросповідання) існує з 1054 р. Саме тоді відбувся поділ на західну (римсько-католицьку) і східну, православну, або, як її ще називають, греко-кафолічну (католицьку) церкви. Обидві церкви називали себе католицькими, тобто вселенськими, прагнучи розповсюдити свої вчення на все людство. Після краху Візантійської імперії в 1453 р. на території, що їй належала, та в сусідніх державах виникли згодом самостійні (автокефальні) православні церкви. Серед них є ряд найстаріших зі своїм патріархом і зовсім молодих церков, але всі вони (Константинопольська, Александрійська, Антіохійська, Ієрусалимська, Руська, Грузинська, Сербська, Румунська, Болгарська, Кіпрська, Елладська (Грецька), Албанська, Польська, Чехословацька і не визнана Українська автокефальна православна церква) дотримуються в цілому єдиних принципів богослужіння, хоча мають цілий ряд відмінностей та особливостей у своїй діяльності.

Але задовго до розколу єдиної християнської церкви, напевно, як реакція на деякі суперечності між різними угрупованнями церковних ієрархів, почали збиратися Вселенські собори. Перший Вселенський собор відбувся, як відомо, 325 р. у Нікеї (Мала Азія). Основною ідеєю цього, як і наступних, собору була консолідація і зміцнення християнської церкви, подальше вироблення віровчення. Перші Вселенські собори засуджува-

ли аріанство, несторіанство та інші ересі, але зберегти єдність церкви, протидіяти її розколу не могли. Після сьомого Вселенського собору, який починав свою роботу в 786 р. у Константинополі, а продовжував у 787 р. у Нікеї, розкол став фактом. Тому вже восьмий і наступні собори не визнаються православними церквами як вселенські, а католики їх вважають такими, хоча починаючи з дев'ятого, або I Латеранського (1123), їх скликали уже римські папи.

До середини XV століття боротьба за соборність у католицькій церкві велася головним чином як протидія всіляким ересям. Не можна не згадати в зв'язку з цим і про діяльність у XIII-XVIII століттях святої інквізиції. Це була своєрідна форма боротьби за соборність. Водночас виник соборний рух, спрямований проти папського абсолютизму. Рух обстоював необхідність реформи церкви, надання вселенським соборам зовсім іншого статусу, щоб вони скликалися не папою, а збиралися регулярно, незалежно від папи, були верховним органом усієї католицької церкви. Особливістю цього руху було й те, що в його рамках національні церкви прагнули досягти більшої самостійності від папського престолу, що збігалася з боротьбою проти феодальної залежності народів тодішньої Європи.

Окремо слід сказати про другий Ліонський собор 1274 р. (перший відбувся в Ліоні в 1245 р.). Навіть не просто була зроблена спроба возз'єднати східну і західну церкви, а прийнято рішення про це. Великий логофет (чиновник у Візантійській імперії, що контролював усе цивільне управління) Георгій Акрополіт (1217-1282) — посол імператора Михайла VIII Палеолога прибув до папи Григорія X у Ліон на собор і підписав унію про возз'єднання східної і західної церков. Але унія ця не реалізувалася. Одразу ж розгорнулася гостра боротьба її противників і

прихильників. Сам Акрополіт був звинувачений у переслідуванні прихильників тодішнього патріарха Арсенія, і на початку 1283 р. майже всі його твори (він був цікавим мислителем, істориком і філософом) були спалені противниками унії.

Другою спробою возз'єднання східної і західної церков була Флорентійська унія. Це сталося на XVII Вселечському соборі, який називають умовно Базельським, Базельсько-Флорентійським. Змінюючи місцеперебування, починаючи з Базеля, він засідав у Ферраре, Флоренції, Римі, Лозанні протягом 1432-1449 рр., сприяв розгрому гуситського руху в Чехії, прийняв ряд інших рішень, у тому числі у 1439 р. про об'єднання католицької і православної церков. Основною умовою Флорентійської унії було визнання верховенства у церкві папи римського. Це було не стільки релігійне, скільки політичне рішення. Але воно влаштовувало як папський престол, так і правлячу верхівку Візантії. Бо остання сподівалася в такий спосіб одержати допомогу від західноєвропейських держав у боротьбі проти Османської імперії. Для папства головним було поширення католицизму на схід, причому не лише на візантійські провінції, а й на Русь. З самого початку навколо унії точилася гостра боротьба. Один із сучасників цієї події, візантійський письменник Дука (близько 1400- після 1462 рр.) був схильний розглядати її як політичну угоду, а конфесійні суперечності вважав другорядними. Він вважав, що унія не зачіпає справжні релігійні почуття, що розбіжності в обрядах є пустими, а відмова противників унії від спілкування з її прибічниками є образливою і шкідливою. Як стверджував Дука, розбрат, чвари, ворожнеча, що розпалюються ченцями у зв'язку з унією в середовищі православних, є небезпечними і шкідливими в умовах загрози від османів. Поступово Флорентійська унія у Візантії, спочатку частково в 1443 р., потім в 1450 р. і нарешті у 1472

р., була повністю відкинута і засуджена. Подібні події відбувалися і в Москві. Вчинок руського митрополита Ісидора, який був учасником собору і підписав унію, був оголошений незаконним, а унія недійсною. І лише в тих південно-західних кряях Русі, які були під владою Литви, в тому числі в Києві і Галичі, унія була прийнята. Але й тут існування її не було "безхмарним", досить ефективним і стабільним. А тому продовженням Флорентійської унії стала нова, Брестська унія 1596 р. Власне, головні положення Флорентійської унії лягли в основу церковної, підписаної в Бресті. Нею було проголошено об'єднання православної церкви в Україні з католицькою і підпорядкування православної церкви папі римському, визнання основних догматів католицизму, але при збереженні православних обрядів. Як у Флорентійській, так і в Брестській унії, звичайно, не могла не бути присутньою політика. Адже українські землі були підпорядковані польсько-литовській Речі Посполитій. Для правлячих кіл останньої унія була одним із засобів зміцнення своєї влади в Україні. Для Ватикану це був ще один крок до втілення мрії про перемогу над православ'ям.

Немає потреби описувати, як здійснювалась ця унія, яку боротьбу вели проти неї селянські та козацькі маси на чолі з Наливайком, Трясилем, Хмельницьким та ін. Українському читачеві добре відомо, як після другої світової війни ліквідувалась ця унія і як іде процес її відродження. Ми ж повернемося до тези про те, що ідея соборності висувалася не тільки в рамках церковного, а й світського, мирського життя. Своєрідним виявом цієї ідеї у Візантії була офіційна теорія ойкуменізму (від грецького *oikoumene* — населати; ойкумена — сукупність оікумене — населати; ойкумена — сукупність тих областей Земної кулі, що заселені людьми). І в період найвищого розквіту Візантійської імперії, і в часи її занепаду, розпаду на Латинсь-

ку, Трапезундську, Нікейську імперії та ряд інших державних утворень, ідеологія окуї-менізму була невід'ємною частиною тогочасної політичної культури і суспільної свідомості. Батьківщина, вітчизна (грецьке *Patris*) завжди були об'єктом найвищого поклоніння і звеличування. Породжена греко-римською соціокультурною традицією тема батьківщини, любові до рідної землі, обов'язку перед своєю країною ніколи не була другорядною і протягом віків існування Візантії не сходила зі сторінок творів істориків, філософів, літераторів, державних і церковних діячів до останніх днів імперії. В основі цього патріотизму було усвідомлення приналежності до великого народу, який спочатку називав себе римлянами, потім ромеями і згодом еллінами. Хоча в часи палеологів (династії імператорів Палеологів) офіційно візантійська держава іменувалася імперією ромеїв, візантійці поступово відмежувалися від жителів Риму і стали називати себе еллінами. В ідеї еллінізму почали пробиватися паростки процесу формування самосвідомості майбутньої грецької нації. Але й тоді, коли наростав песимізм щодо "світового значення" Візантії і дедалі виразнішими ставали перспективи "загибелі ойкумени", феномен ойкуменізму продовжував існувати як певний спосіб імперського мислення, як цементуюча і консолідуюча сила, що майже до останнього часу забезпечувала єдність, соборність цієї держави та її народу. Якраз у найбільш скрутні для Візантії часи, коли вмирали одні династії і їм на зміну приходили інші, коли центр імперії переміщувався в Нікею, коли відпадали від Візантії одна за одною її колишні провінції, ідеї ойкуменізму діставали "друге дихання", нову силу. Лише з наростанням краху і турецьким поневоленням проповідь ідей релігійної віротерпимості і смиренності поступово перероджувалася в своєрідну ідеологію капітуляції перед турецьки-

ми завойовниками і прийняття мусульманського панування. Оскільки основні території Візантії вже були під османами, стали їх васалами, то туркофільські настрої не тільки паралізували до-недавна святі для візантійців ідеї, а й викликали параліч волі до боротьби проти османської навали.

В результаті наступу й облоги турецьких військ останній оплот Візантії — її столиця Константинополь 29 травня 1453 р. була взята, незважаючи на одчайдушний опір її захисників, і стала столицею Османської імперії — Стамбулом. Туркам залишилося ліквідувати лише жалюгідні рештки колишньої великої тисячолітньої імперії.

Але історичні, культурні надбання Візантії не пішли в небуття. Історія усієї імперії з її культурою і традиціями стала повчальним прикладом того, як релігійні та регіональні чвари, розбрат між різними політичними угрупованнями стають причиною краху, загибелі могутньої держави світу. Не зберігши і не забезпечивши духовної соборності, вона не змогла відстояти соборності території.

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ У РОСІЙСЬКІЙ РЕЛІГІЙНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Константинополь, який гордо називали візантійці другим Римом, зник з тогочасної політичної арени. Естафету прийняла на себе Москва і Московська Русь, яка в той час якраз переборювала наслідки феодальної роздробленості, вогнем та мечем збирала до купи руські й не тільки руські землі...

У роботі "Візантія і Росія" видатний російський філософ В.С.Соловйов (1853-1900) писав, що загинувши Візантії "дала сильний поштовх історичній свідомості того народу, який разом з хрещенням одержав від греків і поняття християнського царства. В російській національній свідомості, наскільки вона відбивалася в думках і писаннях наших книжкових людей, з'явилося після падіння Константинополя тверде переконання, що значення християнського царства віднині переходить до Росії, що вона є третій і останній Рим" (Соловйов В.С. *Византизм и Россия* // Соч. В 2 т.-М., 1989. —Т.2.—С. 562). "Два Рима впали, третій — московське царство — стоїть, а четвертому не бути" — такий амбіційний принцип довго зберігався у свідомості різних верств російської держави. "Після падіння православного візантійського царства московське царство, — писав М.О. Бердяев (1874-1948), — залишилось єдиним православним царством... Люди Московського царства вважали себе обраним народом... Місія Росії бути носителькою і хоронительною істинного християнства, працьому смислі царство вселенське, подібно до першого і другого Риму... Російське релігійне покликання, покликання виключне, пов'язується із силою і величчю Російської держави... Імперіалістична сподівання Російської держави... свідомість" (Бердяев Н. А. *Русская идея* // Вопросы философии.—1990.—№1.—С.81)

Отже, разом з християнством Київська Русь, а через неї Русь Московська, а потім і Російська імперія перейняли традиції, звичаї, державні та суспільні засади, величезну кількість аналогічних проблем, суперечностей, багато чого із способів життя і мислення. Немало було запозичено і, так би мовити, ідейного багажу. Було в усьому цьому чимало цінного, важливого, для свого часу прогресивного, але багато було й такого, що вкупі з варварськими, татаро-монгольськими, німецькими, іншими елементами та власними "надбаннями", вигадками створювало ту загальну картину самодержавної деспотії, яка потім переросла у сталінську деспотію і наслідки якої ми ще довго відчуватимемо.

У Візантії церква практично завжди була підпорядкована ролі василевсів-імператорів. Такою ж вона була, за невеликими винятками, і на Русі.

Спроба патріарха Никона в 1653-1660 рр. провести реформу з метою підвищення авторитету церкви і встановлення одноманітності в церковній службі привела до розколу. Реформа ліквідувала відмінності між російською і грецькою практикою богослужіння, передбачала виправлення російських церковних книг згідно з грецькими зразками. Нововведення патріарха Никона та його прибічників викликали протест частини духовенства, яка обстоювала стару обрядність і стародруковані церковні книги. І хоча на церковному помісному соборі 1666-1667 рр. реформатори одержали перемогу і піддали анафемі тих, хто виступав проти нововведень, це викликало боротьбу не тільки в лоні самої церкви, а й в усьому тодішньому суспільстві. Повстання, бунти, переслідування створювали гнітючу атмосферу протистояння між православним людом. Все це зумовило постановку проблеми соборності передовими людьми Росії, тими, хто прагнув і рішуче

вим агав примирення і єднання людей. Крім того, православні слов'янські народи все ще знаходилися під гнітом Османської і Австрійської імперій, вели боротьбу за своє національне визволення. І це також було фактором актуалізації ідеї соборності православних слов'ян.

У Росії ідея соборності набула особливого звучання насамперед серед слов'янофілів. Це, як відомо, був один із напрямків російської суспільно-політичної і філософської думки, який обстоював гезу про самотність історичного шляху розвитку Росії, принципову його відмінність від західноєвропейського. Ця самотність, на думку слов'янофілів, полягала в тому, що в руських землях не було класової боротьби, існувала сільська (поземельна) громада, артілі й православ'я — єдине істинне християнство. А оскільки ці ж особливості, як вважали вони, були притаманні й південним слов'янам, до яких тоді були у них особливі симпатії, то і течія ця одержала назву слов'янофільства (тобто слов'янолюбства). Власне, так їх обізвали ті, хто іменував себе "західниками".

Найбільш відомими слов'янофілами були О.С. Хом'яков, І.В. Кіреєвський, К.С. Аксаков, Ю.Ф. Самарін. Саме ними й було закладене філософське підґрунтя слов'янофілів, яке згодом стало своєрідним релігійно-філософським вченням і впродовж десятиліть відіграло значну роль у духовному житті Росії. Корінням своїм слов'янофільська концепція сягала східної патрістики, хоча була також тісно зв'язана із західноєвропейським ірраціоналізмом і романтизмом першої половини ХІХ ст.

Фундатором слов'янофільської концепції соборності, як і слов'янофільства взагалі, був російський філософ, публіцист і поет О.С. Хом'яков (1804-1860). Прихильник відміни кріпащини шляхом реформ, вільного вияву

громадської думки, заборони смертної кари, він водночас вважав самодержавство єдиною можливою для Росії формою влади. Хом'яков пропонував скликати Земський собор та ряд інших ліберальних для того часу нововведень. Чимало сторінок його творів присвячені критиці католицизму, протестантизму, німецького філософського ідеалізму та "західництва" як протилежного слов'янофільству напрямку суспільної думки.

Серцевиною філософії Хом'якова була ідея соборності. Він власне створив ціле вчення про соборність, або "кафолітичність", цілісність, внутрішню повноту, яка, і а його думку, характеризує не лише православну віру, а й саму людину, суспільство, процеси пізнання, творчості і по в и н н а бути в них. За Хом'яковим, соборність — це загальний принцип буття, який охоплює і об'єднує множинність, багаточленність в одне ціле, зібране силою любові, і тільки тоді ми маємо "вільну і органічну єдність", а не якусь формальну "асоціацію", чи інше, знову ж такі формальне, поєднання багатьох елементів.

Богословські ідеї Хом'якова були переплетені з філософськими. Він не був "сліпим" захисником православної церкви, коли критикував католицьку чи протестантську. Хом'яков розумів усі вадки існуючої організації церкви, а тому більше мав на увазі ідеальне православ'я, яким воно, на його думку, мало бути. Ось як про це писав М.О. Бердяєв: "В основу богословствування Хом'якова покладені ідеї свободи і соборності, органічне поєднання свободи і любові, спільності. У нього був пафос духовної свободи (цим пройняте все його мислення), була геніальна інтуїція соборності, яку він побачив не в історичній дійсності православної церкви, а поза нею. Соборність належить розумово досягнутому образу церкви, і у відношенні до церкви емпіричної вона є тим, що

повинно бути" (Бердяев Н.А. Русская идея // Вопросы философии.-1990.- № 2.-С.106).

Бердяев відзначав, що слово "соборність" не перекладається на іноземні мови. "Дух соборності, притаманний православ'ю, і ідея соборності, духовної ком'юнитарності (від лат. *communitas* — спільнота, спілкування. — П.С.) є російська ідея. Але важко знайти хом'яковську соборність в історичному православ'ї. Богословські твори Хом'якова були заборонені в Росії цензурою, і вони з'явилися за кордоном французькою мовою і лише значно пізніше з'явилися російською. Це дуже характерно" (Там же).

З останнім твердженням відомого знавця російської релігійної філософії і оригінального філософа не можна не погодитись. Але, щодо трактування ідеї соборності як "русской идеи" треба зазначити: 1) якщо мається на увазі, що вона сформувалася ще за часів Київської Русі як ідея єднання руських земель, припинення міжусобної боротьби (згадаймо хоча б "Повість минулих літ" чи "Слово о полку Ігоревім"), то тоді заперечень немає. Якщо він вважає ідею соборності російською ідеєю (а судячи з наведеної вище цитати це скоріше так), то з ним важко погодитись. Адже поряд з "російською" вже чимало століть до того, як ці слова писав Бердяев, існувала українська ідея соборності, про що буде мова нижче.

Але повернемося до Хом'якова і його розуміння соборності. В його богословських пошуках головним було вчення про церкву, і воно, за словами Бердяєва, збігалось з ученням про соборність, "дух же соборності був для нього духом свободи". Він рішучий і радикальний противник принципу авторитету. Бердяев наводив слова Хом'якова, що характеризують погляди останнього з цього питання: "Нікого глави церкви, ні духовного, ні світського ми не визнаємо. Христос є глава, й

іншого вона не знає"; "Ми сповідуємо церкву єдину і вільну"; "В справах церкви примусова єдність є неправда, а примусова послухність є смерть"; "Єдність церкви є не що інше, як згода особистих свобод"; "Непогрішимість ґрунтується лише на вселенськості церкви, об'єднаної взаємною любов'ю", "Оце і є соборність".

Зрозуміло, що для Хом'якова вселенський собор теж не був авторитетом, бо нав'язував церковній масі свої тлумачення християнської істини. Для нього Дух Святий не там, де за формальними ознаками вселенський собор, а там вселенський собор, де діє Дух Святий. Де був справжній вселенський собор, а де не справжній, за Хом'яковим, вирішує сам церковний народ, тобто вирішує "дух соборності". Ці тези були спрямовані проти католицького вчення про церкву, про непогрішимість пап, хоча для Хом'якова не було авторитету собору православного єпископату. "Істина для нього, — підкреслював Бердяев, — не в соборі, а в соборності, в ком'юнитарному дусі церковного народу. Але біда в тому, що офіційне православне богослов'я схилилося до визнання авторитету єпископату, на противагу авторитету папи. Соборів у православній церкві надто довго не було. В Росії потрібна була страшна революція, щоб можливий був собор (Бердяев писав це у 1946 р. у Франції. — П.С.) Праві православні кола, які вважали себе найбільш ортодоксальними, навіть стверджували, що соборність є вигадкою Хом'якова, що православна свобода у Хом'якова несе на собі відбиток вчення Канта і німецького ідеалізму про автономію. В цьому була доля істини, але це означає лише, що богослов'я Хом'якова прагнуло творчо осмислити весь духовний досвід столітньої нової історії". (Бердяев Н.А. Русская идея // Вопросы философии.-1990.—№2.-С.106.)

Крім суто релігійного трактування соборності, у

Хом'якова, як, до речі, і в інших слов'янофілів, було і мирське, чи соціально-політичне, тлумачення. В соціальній філософії протиставлення соборності й асоціативності формулюється Хом'яковим як антитеза громади і "дружини" чи "комуні", "справжнього братства" й "умовного договору". Він, як і Кіреєвський, Аксаков, Самарін та інші, ідеалізував сільську громаду (обшину), вважав її найкращим, наближеним до ідеалу зразком суспільного життя. Початок, джерело соборності (вільної спільності) вбачалися їм, як і іншим слов'янофілам, в існуванні російської сільської громади. Зокрема, Аксаков вважав, що саме російське общинне землеволодіння внесе в політичну економію як науку "новий оригінальний економічний погляд". Духовні витки національної історії Хом'яков пояснював перевагою в них або "асоціативності" (формальної, звичайної), або "соборності". А тому в своїй праці "Записки о всемирной истории" він ділить світові релігії і культури відповідно до двох начал: 1) кушитського, який означав покірність необхідності, предметній чи логічній, а звідси наявності магізму і т.ін.; 2) іранського, що передбачало вільну стихію духу, особи, прагнення до творчості, морального вдосконалення тощо. Це, звичайно, було не тільки спрощенням, ідеалізацією, але й певною вульгаризацією всього розмаїття релігійного і культурного життя народів.

Ми детально зупинилися на аналізі поглядів Хом'якова, бо саме його ідеї, якщо не пануватимуть у поглядах поколінь російських мислителів, то принаймні матимуть багато своїх послідовників, стануть основою концепції філософії всеєдності й особи в російській філософії (В.С. Соловйов, Є.М. Трубецькой, П.А. Флоренський, Л.П. Карсавін, С.Л. Франк та ін.)

Окремою і значною фігурою в російській релігійно-філософській думці був уже згадува-

ний нами В.С.Соловйов. Він вважав, що, окрім усіх гріхів і беззаконня в окремих особах і станах, які мали місце, "російський народ в усій своїй сукупності духовно паралізований; моральна єдність його порушена, не видно в ньому дій єдиного духовного начала, яке б як душа в тілі, внутрішньо керувало всім життям... Якщо Росія... воістину є країна християнська, то в основі її суспільної організації і життя повинно бути морально вільне єднання людей у Христі, яке утворює духовне суспільство, або церкву" (Соловьев В.С. О духовной власти в России // Соч. В 2 т.-М., 1989.-Т.1.-С.43-44). Філософа дуже хвилювало те, що вже більше двох століть Руська церква замість того, щоб бути основою єдинного єднання для всієї Росії, сама є предметом поділу і ворожнечі, що значна частина росіян, розділившись на багато сект, вороже дискусують між собою про віру і сходяться лише в спільному запереченні існуючої церкви. А ієрархія Руської церкви "замість того щоб і поза церквою діяти великою силою любові, зреклась її всередині себе: прагнучи примусом повернути до єдності тих, що відпали, вона зробила ще більший поділ; намагаючись насильством стверджувати свій верховний авторитет, піддається небезпеці втратити його повсім" (Там же.—С.45).

Хвилював Соловйова розкол не лише Руської православної церкви, а й усього християнського світу. "...Ми бачимо, — писав він, — християнський світ, роздроблений на велику кількість ворогуючих між собою елементів, відданий усобиці і безвладдю, бачимо передових людей Європи, які проповідують песимізм відчай..." (Соловьев В.С. Национальный вопрос в России. Соч. Т.1.-С.318).

Не поділяючи багатьох ілюзій слов'янофілів, Соловйов тверезо дивився на проблему єдності

слов'ян. Він добре розумів, що західні слов'яни не відмовляться від католицизму, а східні, з Росією на чолі, залишаться православними. Тому він вважав, що "...духовне єднання східних і західних слов'ян (як і вселенське єднання) можливе тільки у тому випадку, якщо православ'я і католицтво не будуть виключати одне одного, якщо можна буде, залишаючись православним, бути разом з тим католиком, і залишаючись католиком - бути православним" (Там же.— С.320).

Мислитель був переконаний, що це не суперечить суті справи, бо західна церква ніколи не відмовлялась від православ'я, а східна церква ніколи не відмовлялась від кафоличності. На його думку, характерні особливості цих церков, загострені племінним антагонізмом, в роже зверненні один проти одного, колись мирно сполучалися і ще повинні поєднатися в повноті вселенської церкви. У тому, що в західній церкві домінує ідея першосвященника переважно в одній особі, яким є папа, а на сході та ж ідея реалізувалася переважно колективно — собором єпископів, Соловйов бачив відмінність, неоднаковість, контраст, але не суперечність. І хоча, справді, східна церква, як правило, вирішувала свої внутрішні справи через собор єпископів, філософ, який добре знав історію церкви, стверджував: "Це, однак, зовсім не означає, щоб православна церква брала саму форму соборності як *неодмінну* запоруку істини або щоб вона визнавала собор єпископів за *єдино* законний і досконалий образ церковного правління." Ми віримо в сім вселенських соборів тому, що вони визначили істинний православний догмат. Ці собори і на цій же основі шануються і в західній церкві. Вірити ж у собор взагалі або в "соборне начало" ніхто не зобов'язаний. Та й така віра не може мати для себе основи. Соборне начало само по собі є начало людське і як все людське може бути повернене і в добру і в погану сторо-

ну" (Соловьев В.С. Национальный вопрос в России.—С.321). Філософ, за національною традицією, вказує на те, що були поряд зі справжніми православними соборами і собори несправжні, еретичні, а один з них, який, до речі, мав всі зовнішні ознаки вселенського собору, залишився в церковній історії як розбійницький. Напевне, мався на увазі вже згадуваний нами Ферраро-Флорентійський собор (1438-1439), на якому католики для досягнення своєї мети вдалися до зброї. З допомогою ордену Родоських лицарів-госпітальєрів вони влаштували багатьом учасникам собору справжні тортури. Декілька учасників, у тому числі шість митрополитів і патріарх Константинопольський Йосиф, були вбиті. "Ясно, таким чином, — вказує Соловйов, — що соборність не гарантує істинність, а тому не може бути предметом віри. Якщо в слов'янському читанні символу віри церква визнається соборною, то це, як відомо, є лише архаїчний переклад грецького слова *Katolike* і, отже, означає церкву, зібрану звідусіль, церкву загальну, а ніяк не церкву, що управляється собором єпископів..." (Там же.—С.322).

Детально аналізуючи погляди російського філософа Соловйова, ми переслідуюмо мету показати не тільки те, як він вирішував проблему соборності самої церкви, але й як він розумів поняття соборності та багато соціальних проблем у зв'язку з цим. Він критично ставився до слов'янофільства. Старе слов'янофільство він критикував за фантазерство, нове — за обскурантизм, засуджував національну самозадоволеність. "Національна самосвідомість є велика справа; але коли самосвідомість народу переходить у самозадоволеність, а самозадоволеність доходить до самообожнювання, тоді природним кінцем для нього є самознищення: байка про Нарциса повчальна не тільки для окремих осіб, а й для цілих народів" (Там же.—С.282.)

Росіянин Соловйов виступав проти того, щоб Росія ставила питання про окраїни за прикладом Бісмарка "на ґрунт примусового і прямолінійного обрусіння". Він засуджував, називаючи ганебною, систему русифікації польського народу, яка нападала, за його словами, на національне існування і на саму душу польського народу. "Ця тиранічна русифікація, — писав він, — тісно пов'язана з ще більш тиранічним руйнуванням греко-уніатської церкви, є воістину національним гріхом, що важким тягарем лежить на совісті Росії і паралізує її моральні сили" (Солов'єв В.С. Русская идея // Соч. В 2 т. — М., 1989. — Т.2. — С.237).

В.С. Соловйов був переконаний у тому, що "неможливо безкарно написати на своєму стязі свободу слов'янських та інших народів, віднімаючи водночас національну свободу в поляків, релігійну свободу в уніатів і російських розкольників, громадянські права у євреїв".

Для Соловйова не було фактично проблеми свободи українського народу, адже він вважав його лише особливим різновидом російського народу. "...З приєднанням України і Малоросії до московської держави обидва корінні різновиди руського (можна читати як руського і як російського. — П.С.) народу були спаяні разом і назва царя і самодержця всієї Русі перестала бути пустим титулом" (Солов'єв В.С. Национальный вопрос в России. — С.420). Однак з вищенаведених слів ми бачимо мислителя не тільки як палкого прихильника справжньої християнської соборності, а і як гуманіста у широкому розумінні цього слова. Він закликав Росію і російське суспільство покаятися в своїх історичних гріхах і задовольнити вимоги справедливості, зректися національного егоїзму, відмовитися від політики русифікації і визнати без обумовлень релігійну свободу (Див.: Солов'єв В.С. Русская идея. — С.239).

Саме тому, спостерігаючи події, які розгорталися у зв'язку із святкуванням 900-річчя хрещення Русі, Соловйов наголошував, що потрібне її друге хрещення духом істини і любові. "...Це друге хрещення, безумовно, необхідне, якщо не для всієї Русі, то принаймні для тієї частини нашого суспільства, яка нині говорить і діє. Щоб стати християнською, вона повинна зректися нового ідолослужіння, менш грубого, але не менш безглузлого і значно шкідливішого, ніж ідолослужіння наших язичницьких предків, відкинуте Святим Володимиром. Я кажу про нове ідолослужіння, про епідемічне безумство націоналізму, що штовхає народи на поклоніння своєму образу замість найвищого і вселенського Божества" (Там же. — С.236).

Як глибоко віруюча людина, мислитель-гуманіст, він неодноразово повертався до цих думок, дискутував зі слов'янофілами, особливо тими з них, хто над усе ставив інтереси Росії і російського народу. "Кажуть: неможливо *насправді* любити людство або служити йому — це надто абстрактно і невизначено; можна дійсно любити тільки свій народ. Звичайно, людство не може бути відчутним предметом любові, але це і не вимагається: досить якщо ми свій народ (або хоча б найближче соціальне середовище) любимо *по-людському*, бажаємо йому тих *істинних благ*, які не звужують, а розширюють його власне життя, піднімають його моральний рівень і утворюють його позитивний духовний зв'язок з усім Божим світом. При такому істинному патріотизмові служіння своєму народові, звичайно, є разом з тим і служінням людству... Але коли під тим приводом, що людство є лише абстрактне поняття, ми починаємо піднімати у своєму народі його *зоологічну* сторону, збуджувати його *звірячі* інстинкти, зміцнювати в ньому звірячий образ, то кого і що ж ми тут любимо, кому і чому цим служимо?" —

ставив він запитання (Солов'єв В.С. Национальный вопрос в России.-С.630).

Немає сумніву, що для всіх нас, росіян і українців, азербайджанців і вірмен, молдаван, білорусів, литовців і т. д., ці слова, як ніколи, актуальні. Особливо ж їх хочеться нагадати тим, хто подібно до слов'янофілів звеличує лише одну свою націю. Слід, напевно, пам'ятати і такі мудрі слова Соловйова: "Гріх слов'янофільства не в тому, що воно приписувало Росії найвище покликання, а в тому, що воно не достатньо наполягало на моральних умовах такого покликання. Хай би ці патріоти ще більше звеличували свою народність, аби вони не забували, що величність зобов'язує; хай би вони ще рішучіше проголошували російський народ збиральним Месією, аби тільки вони пам'ятали, що Месія повинен і діяти як Месія, а не як Варавва. Але саме на ділі й виявилось, що найглибшою основою слов'янофільства була не християнська ідея, а тільки зоологічний патріотизм, який звільняє націю від служіння вищому ідеалу і який робить із самої нації предмет ідолослужіння..." (Там же.-С.630-631).

На превеликий жаль, це був і є великий гріх не тільки слов'янофілів, і не лише в Росії. Це типова хвороба всіх національних рухів, які не переборолі дитячої хвороби в національному питанні і не перемогли інтоксикації зоологічним патріотизмом чи таким же, "тваринним" націоналізмом.

Закінчуючи розмову про Соловйова і його розуміння соборності, слід сказати, що він як релігійний філософ можливість дружби народів, братерства, єднання, соборності їх вбачав у релігійній, християнській духовній єдності.

"Яке ж можливе єднання між народами, у яких самі їх духовні життєві начала розділені і ворогують між собою? Хіба недостатньо показав віковий

досвід, що духовний розбрат сильніший кривого братерства? Отже, перш за все подумаємо про духовне поєднання" (Солов'єв В. С. Национальный вопрос в России.-С.324).

Філософія Соловйова, його концепція соборності й всеєдності, хоч і не була на початку ХХ ст. дуже популярною, бо, як писав Бердяєв, "соловйовства" у нас, можливо, і не було, але все-таки вона залишила помітний слід у російській філософській і соціальній думці. У неї було чимало послідовників, і насамперед такі відомі, як С.М. Трубецькой, Є.М. Трубецькой, С.М. Булгаков, М.О. Бердяєв, С.Л. Франк, П.А. Флоренський, В.Ф. Ерт та ін. Цікаво, що саме спочатку в Києві, а потім у Полтаві була публічно прочитана лекція, яка стала основою статті С.М. Булгакова у збірці "От марксизма к идеализму." В ній він на запитання "Чого сучасна свідомість потребує більше всього, яка духовна спрага сучасного людства?" відповів прямо: "Вона жадає найбільше того, що є основою всієї філософії Соловйова, його альфу і омегу, — позитивної всеєдності" (Див.: Булгаков С.Н. От марксизма к идеализму: Сб. статей 1896-1903. — СПб., 1903.-С.195). На його думку, тогочасна свідомість була розірваною, перетвореною в шматок самої себе, не переставала боліти своєю розірваністю і шукала цілісного світобачення, яке б пов'язувало глибини буття з повсякчасною роботою, осмислювало особисте життя тощо.

Філософія всеєдності своєю концепцією була, в конфесійному розумінні, не тільки дисидентською, а й оновленською, покликанною підняти віру батьків на нову висоту. Вона також чимало зробила для пропаганди ідей соборності й всеєдності. Ось що, наприклад, писав один з її представників С.М. Трубецькой (1862-1905): "Ми маємо один загальний всесвіт, одну правду, одну красоту... Ми знаємо і віримо в глибині нашого єства, що є одна

правда, один закон, який всі повинні визнати, одна краса, яку всі повинні бачити... Свідомість не м'яє бути ні безособовою, ні одноособною, бо вона більш ніж особна, будучи соборною. Істина, добро і краса усвідомлюються об'єктивно, здійснюються поступово в цій живій соборній *свідомості людства*" (Цит. по: Солов'єв В.С. Национальный вопрос в России.-С.493).

Колега С.М. Булгакова з Київського університету і брат С.М. Трубецького Є.М. Трубецької також немало сторінок присвятив ідеї всеєдності. "Все життя, — писав він, — є прагнення до всеєдності, тобто в один і той же час і утвердження всеєдності і цілком реальне болісне відчуття його відсутності" (Трубецької Е.Н. Смысл жизни. — Берлін, 1922.-С.85).

Тут треба зауважити, що не слід ідеалізувати або переоцінювати значення творів як Хом'якова, Соловйова, так і їх послідовників, і зокрема представників філософії всеєдності. Ми свідомо уникаємо оцінок типу: "ідеаліст", "шовініст" чи інших. Сподіваємося, що читач сам визначить своє ставлення. А вони були людьми справді дуже різними, хоча й відстоювали близькі за суттю ідеї. Показові у цьому відношенні слова Є.М. Трубецького: "...Мені згадується одна співбесіда, в якій разом зі мною брав участь С.М. Булгаков. Всі співбесідники були не лише щирими християнами, а й безсумнівними послідовниками В.С. Соловйова, і незважаючи на це, в сфері політичних питань між ними панувала повнісінька розбіжність. Один із співбесідників виявився прихильником самодержавства і безумовним противником народного представництва, інший допускав у вигляді компромісу земський собор, я виявляв себе рішучим конституціоналістом. Четвертим був С.М. Булгаков, який стоїть дещо лівіше кадетів, тоді як я стою правіше" (Трубецької Е.Н. Два слова по поводу полемики г. Лурье и С.Н. Булгако-

ва // Московский еженедельник.-1906.-N30.-С.38). Але так було не лише серед російських авторів, а й у громадсько-політичній і філософській думці в Україні.

Близькою за деякими елементами до філософії всеєдності була концепція спільної справи М.Ф. Федорова (1828-1903) — російського мислителя, представника російського космізму. Хоча на перший погляд у самих назвах цих концепцій багато спільного, вони суттєво відрізнялися. Для Федорова було "загальною справою" людства воскресіння і досягнення безсмертя. І все ж поряд із суто релігійними питаннями, у розв'язанні яких він, до речі, принципово розходився з традиційним християнством, у його роботах є ряд думок, що становлять інтерес для нас у даному випадку. Він вважав, що "дослідження причин небратського стану може бути тільки братерським" (Федоров Н.Ф. Философия общего дела: Статьи, мысли и письма Николая Фёдоровича Федорова. — М., 1913.-С.138), тобто соборним, колективним, а не індивідуальним. Філософ навіть стверджував, що окремо люди не можуть бути мудрецами, а тільки разом, спільно. Він був ще більшим ворогом капіталізму, ніж марксисти, прихильником християнського, релігійного і соціального колективізму, братерства людей і ворогом будь-якого, у тому числі капіталістичного, індивідуалізму. Його високо цінували Л. Толстой і Ф. Достоевський.

Окремою постаттю в російській релігійній філософії був уже згадуваний нами М. О. Бердяев. Він не тільки автор багатьох цікавих і оригінальних робіт, де висвітлюються ті чи інші аспекти соборності як соціального і суто церковного феномена. Як історик російської релігійної, філософської і соціальної думки, він допомагає нам збагнути її розмаїття в минулому, знайти ті зерна, що стосуються соборності, зрозуміти бо-

ротьбу думок навколо цієї ідеї. Досить перечитати його роботи, які недавно знову видані російською мовою, щоб зрозуміти це (Див., наприклад: Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века // Вопросы философии. - 1990. - N1. - С.72-145; N2. - С.87-155; Смысл истории. — М.: Мысль, 1990. - 174 с.; Судьба России: Опыты по психологии войны и национальности. — М.: Мысль, 1990. - 207 с.; Самопознание: Опыт философской автобиографии. — М.: Книга, 1991. - 246 с.). Напевно, небагато знайдеться таких мислителів, як Бердяев, хто так палко любив Росію, боготворив її і водночас висловив стільки думок про неї, що, м'яко кажучи, не були "солодкими пілюлями" для російського патріота.

Бердяева вважають релігійним філософом, але в питаннях соборності, її значення в житті народів, шляхів її досягнення він далеко виходив за межі суто релігійних проблем. Його твердження часто мають суперечливий характер, з ними можна не погоджуватись, але йому треба віддати належне за сміливість і неординарність думки. Наприклад, філософ стверджує, що російський народ — релігійний народ і за своїм типом, і за своєю душевною структурою. Російська релігійність має соборний характер і релігійний неспокій, притаманний і невірному.

Аналізуючи генезис, становлення і розвиток російської ідеї, Бердяев порівнює її з ідеєю німецькою. "Німецька ідея є ідея панування, переважання, могутності, російська ж ідея є ідея ком'юнітарності й братерства людей і народів" (Бердяев Н.А. Русская идея // Вопросы философии. - 1990. - N2. - С. 153).

На думку Бердяева, Росія найбільш нешовіністична країна в світі. "Націоналізм у нас завжди справляв враження чогось неросійського, наносного, якоїсь німеччини. Німці, англійці, французи — шовіністи і націоналісти в масі, вони

сповнені національної самовпевненості і самовдоволеності. Росіяни майже соромляться того, що вони росіяни; їм чужа національна гордість... Російському народу зовсім невластивий агресивний націоналізм, схильність насильственої русифікації" (Бердяев Н.А. Судьба России. — М., 1990. - С.13). Він критикував слов'янофілів за те, що, на їх думку, слов'янський світ обов'язково повинен бути православним, що неправославного слов'янина вони вважали зрадником слов'янської справи. А тому старе слов'янофілство було лицемірним, нещирим. "Справедливо вказували на те, що росіяни повинні спочатку у себе звільнити пригноблених слов'ян, а потім вже звільнити чужих слов'ян. Слов'янська ідея і слов'янська єдність неможливі, якщо російський і православний тип слов'янства визнається повною і виключною істиною, яка не потребує ніякого доповнення і ніякого існування інших типів слов'янської культури. Тоді залишається тільки політика обрусіння і насильственого обернення в православ'я. Але ця політика несумісна зі слов'янською ідеєю" (Там же. - С.123).

Бердяев засуджував націоналізм навіть в умовах першої світової війни. "Велика світова імперія, в основі якої лежить сила, а не слабкість пануючого національного ядра, не може вести націоналістичну політику, яка озлобляє ті народності, що вона обіймає, яка викликає у всіх нелюбов до себе і жадобу визволення". (Там же. - С.102). Але Бердяев все ж ідеалізує Російську імперію. Для нього вона краща, ніж інші імперії. Однак мислитель вважав, що велика імперія не може перетворювати своїх громадян на безправних паріїв, як це було з євреями. Важливим завданням, на його думку, було звільнення пригноблених народностей, насамперед Росія повинна вирішити польське, єврейське, фінляндське, вірменське та інші питання. "Наша галичанська політика не могла сприяти зміцненню величі Росії

і її престижу. Добилися лише посилення українських сепаратистських настроїв. Якщо Росія не зуміє вселити любов до себе, то вона втратить основи для свого великого становища в світі. Її імперіалізм не може бути агресивним. Її націоналізм повинен виражати російський, вселюдський народний характер" (Там же. — С.103.)

Багато уваги Бердяєв віддав аналізу співвідношення імперіалізму і націоналізму. І тут ми також бачимо немало суперечностей в його поглядах. З одного боку, він розумів і відзначав, що "національність є позитивне збагачення буття, і за неї треба боротися як за цінність", що "національне буття є природне буття, за яке треба боротися, яке треба розкривати і розвивати". Більше того, філософ стверджував, що є лише один історичний шлях досягнення найвищої єдності людства — це національний розвиток, національна творчість. Денаціоналізація, що пройнята ідеєю інтернаціональної Європи, інтернаціональної цивілізації, інтернаціонального людства, є чистісінькою пустотою, небуттям. "Жоден народ не може розвиватися вбік, в сторону, вростати в чужий шлях, в чуже зростання. Між моєю національністю і моїм людством не лежить ніякої інтернаціональної Європи", "інтернаціональної цивілізації", — заявляв Бердяєв (Там же. — С.86-88).

Бердяєв вважав, що тогочасні націоналісти і космополіти знаходилися під владою надто низьких понять про національність і однаково роз'єднували буття національне і буття єдиного людства. Національність і боротьба за її буття і розвиток не означає розбрату людства, бо людство є "...певна позитивна всеєдність, і воно перетворилось би на пусту абстракцію, якби своїм буттям згасало і скасовувало буття всіх ступенів реальності, що в нього входять, індивідуальностей національних та індивідуальностей особистих."

Космополітизм — це потворне і нездійсненне вираження мрії про єдине, братерське і досконале людство, підміна конкретно-живого людства абстрактною утопією (Там же. — С.83-85.)

Підкреслюючи, що людина входить до людства через свою національну індивідуальність як національна, а не абстрактна людина, він відзначав, що "можна прагнути братерства і єднання росіян, французів, англійців, німців і всіх народів землі, але не можна хотіти, щоб з лиця землі зникли вирази національних облич, національних духовних типів і культур" (Там же.-С.85). Для нього нівелююча цивілізація потворна, культура "воляпюка" не може мати ніякого значення, бо в ній немає нічого вселенського. Великий самообман — бажати творити поза національним. Національна творчість не означає свідомого, навмисного "національствування", бо вона вільна і стихійно-національна.

І все ж у Бердяєва була й інша сторона. Він відзначав, що націоналізм надто часто претендує на те, щоб бути месіанізмом давньоєврейського типу, лютого, виключного, домогливого. Зворотною стороною цього було повне заперечення національності, абстрактний і утопічний інтернаціоналізм.

Бердяєв, віддаючи належне національному, відкидаючи крайнощі "зоологічного" націоналізму, все ж готовий був виправдовувати імперіалізм, якщо він сприяв соборності народів, єдності людства. "Імпеалістична воля, — писав він, — пролила багато крові в людській історії, але за нею захована була ідея світової єдності людства, що долає будь-яку національну відрубність, будь-який провінціалізм. У давнину Римська імперія не була вже національністю, вона прагнула бути всесвітом" (Там же.-С.99). Для нього на початку XX ст. існування імперій було природним і необхідним. "Утворення великих імперіалістичних

тіл абсолютно неминуче, через нього мусить пройти людство. Це одна з невідворотних тенденцій історичного процесу. Людство йде до єдності через боротьбу, розбрат і війну. Це — сумно, це може викликати наше обурення, це — показник великої темряви, в яку занурені самі корені людського життя, але це так.” (Там же. — С.100).

На думку Бердяєва, пафос всесвітності лежить в торгово-промисловому імперіалізмі, бо імперіалізм з його світовими претензіями не означає пригноблення і знищення малих національностей. Російський імперіалізм зовсім не схожий на англійський чи німецький, бо має свою національну основу і за своїми цілями перевищує суто національні завдання, адже перед ним стоять проблеми широких об'єднань, можливо, ще небачених об'єднань Заходу і Сходу. Як це буде потім, ми вже знаємо без Бердяєва. Про це він сам напише, але після другої світової війни буде вважати за позитивне, що російський народ — це “народ колонізатор, і має дар колонізації і він створив найвеличнішу в світі державу”, але “те, що Росія така величезна, є не тільки удача і благо російського народу в історії, а й джерело трагізму долі російського народу” (Див.: Бердяєв Н.А. Русская идея // Вопросы философии.-1990.-N2.-С.134).

Величезна Росія могла бути іншою - не імперією, а народним царством. Причину цього Бердяєв бачив у тому, що формування російської землі відбувалося в тяжких історичних обставинах, пов'язаних з ворожим оточенням. А це було використано злими, недобрими силами історії. Російська ідея створювалась усією російською культурою в XIX ст. “Вона була в глибокому конфлікті з російською історією, тією, яку створювали пануючі в ній сили. В цьому — трагізм російської долі...” Як би там не було, а Бердяєв, на відміну від багатьох своїх однодумців і представ-

ників інших ідейних і політичних течій, дійшов висновку: все, що сталося після революції 1917 р., було закономірним наслідком розвитку Росії.

“Мені глибоко антипатична точка зору дуже багатьох емігрантів, згідно з якою більшовицька революція зроблена якимись лиховісними силами, ледь не купкою злочинців, самі ж вони неодмінно перебувають у правді й світлі. Відповідальні за революцію всі, і найбільш відповідальними є реакційні сили старого режиму. Я давно вважав революцію в Росії неминучою і справедливою. Але я не уявляв собі її у веселкових кольорах. Навпаки, я давно передбачав, що в революції буде винищена свобода і що переможуть в ній екстремістські й ворожі культурі та духові елементи. Я писав про це. Але мало хто погоджувався зі мною”, — підкреслював він (Бердяєв Н.А. Самопознание. — М., 1991.—С.226.)

У 1917 р., в атмосфері невдалої війни, все визріло для революції, вказував Бердяєв. “Старий режим згнів і не мав пристойних захисників. Впала священна російська імперія, яку заперечувала і з якою боролася ціле століття російська інтелігенція. В народі послабшали і розклалися ті релігійні вірування, які підтримували самодержавну монархію... В Росії революція ліберальна, буржуазна, яка вимагала правового ладу, була утопією, що не відповідала російським традиціям і пануючим у Росії революційним ідеям. У Росії революція могла бути тільки соціалістичною. Ліберальний рух був пов'язаний з Державною Думою і кадетською партією. Але він не мав опори в народних масах і був позбавлений надихаючих ідей. За російським духовним складом революція могла бути тільки тоталітарною” (Бердяєв Н.А. Русская идея // Вопросы философии.-1990.-N2.-С.150). Це він пояснював тим, що всі російські ідеології були завжди тоталітарними, теократични-

ми або соціалістичними. Росіяни — максималісти, саме те, що здається утопією; в Росії найбільш реалістично.

Отже, як писав Бердяєв, “соборність” здійснилася (підкреслено нами. — П.С.), але настільки несхожа на ту, яку шукали у нас люди XIX століття і початку XX століття. Гадаю, тут є щось дуже глибоке й характерне для Росії і трагічне для її долі” (Бердяєв Н.А. Самопознание.-С.15). Мислитель бачив це в тому, що російському народові (а він не відділяв від нього український чи білоруський народ) притаманний колективізм, який треба розуміти не соціологічно. Вірніше було б говорити про ком'юнитарність. “У нас, — стверджував Бердяєв, — зовсім не було індивідуалізму, характерного для європейської історії і європейського гуманізму... Хом'яков і слов'янофіли, В.Соловйов, Достоевський, народні соціалісти, релігійно-суспільні течії початку XX століття, М.Федоров, В.Розанов, В.Іванов, А.Белі, П.Флоренський — усі проти індивідуалістичної культури, всі шукають культури колективної, органічної, “соборної”, хоча й по-різному її розуміють. І здійснилася лише зворотна подoba цієї “соборності” в російському комунізмі, який знищив всіляку свободу творчості й створив культуру соціального замовлення, підпорядкувавши все життя організованому зовні механічному колективу” (Там же.-С.152-153).

Закінчуючи аналіз процесу становлення і розвитку ідеї соборності в російській релігійній, філософській і суспільно-політичній думці, слід сказати, що вона не обмежувалася лише тими мислителями, про яких ми тут згадували. Були й такі, які розуміли соборність російського суспільства і Російської держави лише як збереження та зміцнення “единой и неделимой, самодержавной и святой Руси”, було чимало

монархістів і самодержавників, які відстоювали “єдину і неделиму” на атеїстичній основі, багато було всіляких мастей антимонархістів і анархістів, республіканців і демократів, соціалістів і соціал-демократів, що теж вболівали за свою “соборну”, зібрану звідусіль, єдину і неподільну “нову” Росію. Слід лише підкреслити, що ідея соборності була не тільки “руською” ідеєю, що “російська” ідея соборності не була єдина в XIX ст., а тим більше на початку XX ст. В.С.Соловйов писав: “Якщо є у нас що-небудь особливе і воістину святе в переказах, легендах народної думки, то це саме — смиренність, жадоба духовної рівності, ідея соборної свідомості” (Соловьёв В.С. Русский национальный идеал // Соч. В 2 т. Т. 2.-С.288). Однак не можна погодитися як з Бердяєвим, так і з іншими представниками російської думки, що ідея соборності була лише російською ідеєю і була притаманна свідомості тільки російського народу. Вже в XIX ст. був цілий пласт літератури, де обстоювалася українська ідея, ідея соборності українського народу.

РОЗВИТОК ІДЕЇ СОБОРНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

Формування української ідеї починалося значно раніше. Але нове дихання вона дістала з виникненням в Україні своєї течії слов'янофільства, і зокрема так званого українофільства. Знаменною віхою в цьому відношенні було Кирило-Мефодіївське товариство (1846-1847 рр.) Як відомо, організаторами його були Микола Костомаров — викладач Київського університету, магістр історії; Микола Гулак — чиновник канцелярії генерал-губернатора, вчений-правознавець та Василь Білозерський — студент Київського університету. Крім них, до товариства належали вчителі Пантелеймон Куліш, Дмитро Пильчиков, поміщик Микола Савич, поет і художник Тарас Шевченко, студенти Київського університету Олександр Навродський, Іван Посада, Георгій Андрузький, Опанас Маркович, Олександр Тулуб.

Крім завдань знищення самодержавства, ліквідації кріпосного права, запровадження загальної освіти, товариство ставило мету об'єднання всіх слов'ян у федеративну республіку на засадах суверенності. Ці завдання були сформульовані в двох основних документах: "Статуті слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія" і "Книзі буття українського народу." Московські та російські слов'янофіли, як відомо, переважно прагнули об'єднати всі слов'янські землі під єдиним скіпетром російського царя. Члени товариства, або братчики, домагалися повалення самодержавства і встановлення демократичної республіки. В тому розділі статуту, де йшлося про майбутнє єднання слов'янських народів, прямо вказувалося, що "кожне слов'янське плем'я повинне мати свою самостійність...

правління народне і дотримуватись певної рівності всіх громадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом. Братчики вважали, що для вирішення всіх питань об'єднання слов'ян "повинен існувати загальний Слов'янський собор з представників усіх племен... Оскільки слов'янські племена тепер додержуються різних віросповідань і мають упередженість одне до одного, братство буде дбати про знищення будь-якої племінної і релігійної ворожнечі між ними і поширювати ідеї про можливість примирення розходжень у християнських церквах..."

Як бачимо, в питаннях релігійних розбіжностей братчики дотримувалися практично тих же положень, що і російські слов'янофіли, або такі мислителі, як В.Соловйов чи М. Бердяєв.

Ідеї так званого християнського соціалізму, природного права, просвітництва дістали відображення в "Книзі буття українського народу". Визволення українського народу мислилося соборно, разом з визволенням усіх слов'янських народів. Причому якщо російські слов'янофіли "хворіли" російським месіанізмом, то братчики були впевнені в особливій месіанській ролі України. "...Встане Україна зі своєї могили і знову озоветься до братів слов'ян, і почують заклик її, і повстане Слов'янщина, і не зостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні селянина, ні холопа — ні у Великій Росії, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні в сербів, ні у болгар".

Діяльність братчиків була досить широкою і багатогранною. Вони поширювали свої прокламації, читали лекції, публікували художні, публіцистичні твори і навіть підручники. Крім того, в таких документах, як відозви "Брати українці!" та "Брати великороси і поляки!", кирило-мефодіївські братчики закликали всіх слов'ян

об'єднатися у добровільний союз-федерацію, в якому кожен народ матиме свою державу-республіку, свій громадський устрій, мову, літературу. У відозві "Брати великороси і поляки!" пропонувалося, ознайомившись з цим документом, обміркувати, як боротися за справу загального порятунку і за слов'янський союз, загальну рівність, братерство і мир. Члени товариства мали тісні стосунки з представниками прогресивної демократичної громадськості слов'янських народів і через них прагнули популяризувати свої погляди. Велике значення в цій справі мала поезія Т. Шевченка. Товариство існувало недовго і було розгромлене царською охоронкою.

Царизм, офіційні кола, і зокрема III відділення, по-різному ставилися до російських і українських слов'янофілів. Ось як це формулювалося в проекті доповіді шефа жандармів графа О.Ф. Орлова для царя Миколи I (подаємо цитату мовою оригіналу): "Дело произведённое о Славянском обществе св. Кирилла и Мефодия не касалось и не должно касаться до славянофилов, ибо в этом случае надлежит поступать с чрезвычайною осторожностью, чтобы искореняя зло не подавить добрые начала. Славянофилы, занимающиеся утверждением в обществе нашем языка, нравов и образа мыслей собственно русских, очищением нашей народности от излишних примесей иноземного, в высшей степени полезны: они суть двигатели в государстве, орудие самостоятельности и могущества его, так что правительство должно пользоваться ими и поощрять тех, которые действуют в истинно русском духе. Правительство не может допустить только рассуждений о присоединении к России иноземных славянских племён, чтобы не навлечь неудовольствия соседних держав, владеющих славянскими землями, и мыслей украинофилов о восстановлении народности их родины, ибо это поведет малороссиян, а за ними и другие подвластные народы к

желанию существовать самобытно" (Див.: Кирило-Мефодіївське товариство. У 3 т.-Т.3.-К., 1990.-С.307).

У цьому ж проекті пропонувалося через міністерство освіти так спрямувати вчених в їх дослідженнях про народність, мову, літературу, "...чтобы все выводы учёных и писателей клонились к возвышению не Малороссии, Польши и прочих стран отдельно, а Российской империи, в совокупном составе народов, её составляющих..." (Там же.-С.308). Як бачимо, царські чиновники добре розбиралися, що таке слов'янофільство і українофільство, навіть якщо останнє було насамперед слов'янофільством. Цілком ясно, як розуміли соборність офіційні кола тогочасної царської Росії. Прочитуємо ще циркуляр міністра народної освіти графа Уварова, адресований попечителю Московського навчального округу, про заходи щодо спрямування діяльності слов'янофілів у дусі "офіційної народності". "Святая Русь бедствовала и страдала одна, одна проливала кровь свою за престол и веру, одна подвигалась твёрдым и быстрым шагом на попрещение гражданского своего развития, одна ополчалась против двадцати народов, вторгнувшихся в её пределы с огнём и мечом в руках. Все, что мы имеем на Руси, принадлежит нам одним, без участия других славянских народов, ныне процветающих к нам руки и молящих о покровительстве, не столько по внушению братской любви, как по расчётам мелкого и не всегда бескорыстного эгоизма" (Кирило-Мефодіївське товариство. Т.3.-С.312). Так мислив той, хто повчав учених. А настанову в зв'язку з цим він зробив чітку: "Преподаватели, следуя видам и направлению правительства и научая вверенное им юношество тому или иному предмету, да поучают его и впредь по-русски мыслить и чувствовать: только этим способом будущие члены общества составят одну великую семью с одинаковыми мыслями, с

одинаковою волею, с одинаковым чувством" (Там же.-С.313).

Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства стала кульмінаційною віхою українського національно-визвольного руху 40-х рр. минулого століття, спробою практичного втілення в життя передових ідей. Під їх впливом перебуватимуть нові покоління борців за волю, що прагнутимуть втілити мрію Тараса Шевченка жити "...в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій..."

Найвидатнішою постаттю в українській суспільній думці після Т. Шевченка був М.П. Драгоманов (1841-1895) — вчений-енциклопедист, історик, етнограф, соціолог, літератор і публіцист. Це він підняв, як прийнято було говорити, "українські студії" до європейського рівня не тільки за методом наукового мислення, а й за широтою аргументації, глибиною теоретичних узагальнень.

Для Драгоманова соборна, єдина і вільна Україна була немислима поза рамками конституційного, федеративного принципу державного устрою, широкого місцевого самоврядування й особистої свободи громадян. Він мислив її як суспільство громадівського соціалізму, де б мало місце широке волевиявлення інтересів як кожної громади, так і кожної особистості і де б переважали не якісь вузькопартійні, а загальнолюдські інтереси.

Будучи реалістом, обстоюючи принцип об'єктивності в аналізі суспільного життя, Драгоманов різко виступав проти ідеалізації минулого українського народу, якими б мотивами при цьому не керувалися. "Правдиво науковий, широкий погляд на історію України мусив би показати нашій громаді й чужим, як фатальні — національно-крайові задачі українські сповнялись і під чужими урядами і як поступ цивілізації на Україні, навіть і в чужій формі, вів до того, щоб

виготовити ґрунт для свідомого українства. Через це вияснилось би краще й те, наскільки Україна могла б цивілізуватись сама й послужити для всесвітньої цивілізації при повній самосвідомості й автономії, до котрих вона поривалась не раз і котрі вона тепер може досягнути на дорозі всесвітнього поступу" (Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране.-К., 1991. — С.491).

Драгоманов був проти того, щоб описувати, наприклад, історію українського козацтва так, як це робили деякі "козацьколюбці", звеличуючи все: і їх побут, і їх організацію, і їх набіги на Малу Азію, їх розбишацтво дома і т. ін. Але він не погоджувався і з тим, що, наприклад, Куліш показував козацтво як чисте розбишацтво. Ось чому він був переконаний, що "зложити правдивий суд над усіма ваганнями цих всіх справ у нашій історії можна, тільки рівняючи її з історією других народів Європи. Тільки таким же способом можна сказати правдивий суд і почасти над нашим козацтвом, над його вартістю й хибами, над причинами його смерті... і над тим, що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може дати свій плід, а що в цьому є такого, котре треба просто "здати в архів" і признати навіть шкідливим для поступу" (Там же.-С.490).

Саме тому Драгоманов протестував проти "підтягування" тих чи інших фактів національної історії, діяльності її видатних діячів під чиїсь погляди, вважаючи це небезпечним для національної справи. Він наголошував, що "...українське письменство й наука про Україну мусять перш усього обновились, приставши до тих методів і напрямків, котрі тепер творять силу письменського й наукового пошуку в Європі й Америці й котрі найтісніше зв'язані з теперішнім всесвітнім громадським рухом: культурним, політичним і соціальним. Між іншим, українолюбці мусять

вийти з того вузького й поверхового національства, котре в Європі втратило сенс після 1848 р. З цього зовсім не слідує, щоб вони мусили зректись своєї прихильності до України, до її нації або й заходів відшукати дійсні національні ознаки в історії й сучасності українського народу" (Там же.-С.493). Обстоюючи національну самобутність, ідеї національного відродження, Драгоманов відкидав не справжнє національне, а те, що він називав "національством", переконуючи: "...російське письменство через те найбільше цікаве для чужинців з усіх слов'янських, що воно найменше національствує, найбільше космополітичне по замірах і думках, а при тім по одежі тих думок, по тим пригодах, котрі воно описує, це письменство само собою виходить національне й осібне, оскільки відмінне життя російське". А тому "...наше українське письменство, щоб стати інтересним, мусить піти по тій же дорозі і, покинувши туманне й шкідливе національство, взятись до того, щоб обговорювати по-своєму ті живі справи, котрими тепер клопочуться усі освічені народи. При цім я показував, що найліпше, що було писане на нашій мові, напр. твори Квітки, Шевченка, М.Вовчка, Федьковича, Мирного, Франка, писане було, власне, таким же способом, як і твори нових російських письменників від Пушкіна й Гоголя, а що все, писане національством, виходило мертвим" (Там же.-С.474).

Підкреслюючи, що "...національності я признаю, а тільки противлюсь націоналізмові, тобто примусу держатися звисних почуттів і думок (політичних і культурних) по тій причині, що вони національні або (частіше) вважаються за такі" (Там же.-С.493-494), Драгоманов писав: "...наше національство зовсім уже не таке мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять іноді наші люди про москалів, поляків, жидів, і подумайте, що б сталось з тими сусідами нашими на Україні,

коли б удалось нашим національникам взяти уряд на Україні в свої руки. Як б вони їм "обукраїнення" приписали! А поки що таке людиноненависне національство шкодить тим, що будить до нас ворожі спочуття й у наших сусідів, тоді як тепер навіть на війні треба вменшувати ненависть проміж людьми хоч би так, як робить це всесвітнє товариство "Червоного хреста" на своїм полі. А найголовніше — наука, правда ніколи не пошкодить, а тільки pomoже. Навіщо ми будемо вменшувати свою силу в боротьбі за волю нашої нації, опираючись на науку застарілу, хибну, коли ми можемо, власне, опиратись на нову, вірнішу?" (Там же.-С.475).

У релігійних і церковних справах Драгоманов виступав проти релігійного розбрату, доводив, що унія, яку, за його словами, придумали польські біскупы, ченці й особливо єзуїти з деякими нашими архієреями 1596р., обернулася лихом для українського народу. "...Через цю унію пішла сварка та різанина між попами й панами, православними і уніатами — між такими ж міщанами, а далі й селяни стали підніматися проти унії" (Драгоманов М. П. Про українських козаків, татар та турків // Вибране... — С.197). Критикуючи спроби ініціювання ворожнечі на релігійній основі, він показував, що вони, як і розбрат через гетьманів, яких бувало в історії України до два і навіть по три, оберталися горем для народу, розпорошували і підривали його силу, волю до боротьби за єдність.

Засуджуючи факти русифікації, "обрусительства", заборони Валуєвським циркуляром української мови, Драгоманов водночас виступав проти "обов'язкового націоналізму", проти культу того, "що в Галичині звуть національними святощами". Нагадуючи, що наші предки були не тільки православними, а й язичниками, він писав: "Певно, не одна національна святощ пе-

ремінилась на горах київських з того часу, як наші предки сіли на них! Тим часом націоналісти примушують нас кланятись національним святошам, вважаючи за них усе status quo теперішнього народного життя й думки" (Драгоманов М.П. Чудацькі думки... — С.551).

Драгоманов був переконаний, що "...національна ідея сама по собі не є ліком на всі лиха громадські... а часом без других культурних ідей може служити джерелом великих помилок... що питання політичні, культурні, соціальні мають свої задачі, по крайній мірі, стільки ж важні, як і національні, і для котрих національності можуть бути тільки ґрунтом і формою варіацій" (Там же.-С.483). Напевно, такі твердження давали привід для звинувачення його в "обрусительстві" і "об'єдинительстві". Відкидаючи ці звинувачення, Драгоманов зауважував: "Про моє обрусительство говорити не буду, а про моє об'єдинительство скажу, що слово це само по собі порожнє: важно, коло чого, коло кого й як хто хоче об'єдиняти. Я ж справді завше хотів побачити об'єдинення освічених, добрих і чесних людей в нашій країні й по сусідніх сторонах і народах коло праці для волі, освіти й добробиту всіх тамошніх людей і завше боровсь проти всякого роз'єдинення, котре вносять між тих людей неволя, нецтво й сліпе своєлюбство, навіть і тоді, коли ці темні сили вкриваються одежами народолюбства" (Там же.-С.464).

З цих висловлювань добре видно, як розумів соборність людей Драгоманов, він не вважав, що різниця у поглядах, думках може бути причиною підризу національної єдності. Адже "...окрім особистого спору, єсть незгоди в думках, і незгоди ширі, котрі можна всунути, хоч іноді не в самих суперечників, так між тими, хто, не чуючи голосу другої сторони, гнеться на той бік, звідки чує слово" (Там же).

Чути голос іншої сторони — це принцип, який і сьогодні не втратив, а набув ще більшої актуальності. Що ж до Драгоманова, то він не боявся бути непопулярним чи не досить національним. Грuntuючи свої висновки на аналізі величезного історичного матеріалу і реалій сучасного йому світу, він доводив, що "національна єднота в державі не завше може вести до більшої вільності і що думка про національність може бути причиною і насилування людей і великої неправди" (Там же.-С.469).

"Правдолюбива людина, — продовжував він, — мусить прийти до того, що сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ. Треба пошукати чогось іншого, такого, що б стало вище над усіма національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти другої. Треба шукати всесвітньої правди, котра б була спільною всім національностям" (Там же).

Як бачимо, у цілому Драгоманов дотримувався досить поміркованих поглядів. Але й цього було достатньо для звільнення його з Київського університету в 1875 р. Він був змушений назавжди виїхати за кордон. Заповітом Драгоманова певною мірою були слова: "Дорогу, котру ми радимо свідомим українцям, зовсім не нова. Вона ясно була показана ще в програмі Кирило-Мефодіївського товариства... Чим більш рішуче підуть українці по цій дорозі, тим скоріше й тим у більшій пропорції досягнуть своєї мети — вільності і автономію української людності. Чим менше вони покажуть енергії в цьому напрямкові, тим менш корисні будуть для України результати тієї вільності, котра все ж таки колись мусить наступити в Росії" (Драгоманов М.П. Чудацькі думки... — С.548-549).

По-іншому на цю справу дивився В.Б. Антоно-

вич (1834-1908) — відомий український історик, етнограф, археограф, археолог і громадський діяч. Він був колегою Драгоманова по Київському університеті. Драгоманов офіційно опонував його магістерську дисертацію “Последние времена казачества на правой стороне Днепра.” Разом вони працювали в Київській громаді, видали відому спільну працю “Исторические песни малорусского народа” в двох томах.

Для Антоновича були характерні певна ідеалізація минулого українського народу, обґрунтування його “безкласового”, “безстанового”, “безбуржуазного” характеру та ін. Основними рисами українців Антонович вважав: “...рівноправність усіх перед законом, брак станових різниць, соборне (спільне) управління земельними справами (підкреслено нами. — П.С.), свобода релігійної совісті, право розвивати власні народні начала при застосуванні виборного принципу в управлінні...” (Антонович В.Б. Погляди українофілів // Твори. - К., 1932.Т.1.-С.102). Типовим, характерним, найбільш відповідним характеру українського народу він вважав віче, яке, на його думку, було своєрідною формою суспільного і громадського устрою, а козацьке життя, козацькі традиції — продовженням саме такої вічевої громади часів Київської Русі. В цьому він, власне, був послідовником М.І. Костомарова (1817-1885). Що ж до майбутнього правового, політичного і культурного розвитку України, то погляди Антоновича і Драгоманова істотно розходилися, зокрема, це стосувалося проблеми взаємин України з Росією та Заходом.

Особливо цікаві для нас в рамках теми соборності погляди М.С. Грушевського (1866-1934) — відомого українського історика, громадського і державного діяча України. Вихований на працях своїх попередників та багатьох європейських істориків, філософів, соціологів, він мав своє ба-

чення проблем, власний підхід до аналізу минулого і сучасного йому життя. Він добре розумів, що витворити єдину нову, демократичну Україну неможливо без глибокого і об'єктивного знання історії українського народу, всіх перипетій і суперечностей, які мали місце на його шляху. Тому стільки життя, енергії, наснаги віддав він створенню багатотомної “Історії України - Руси” та багатьох інших історичних праць.

Грушевського турбувала історія не сама по собі, а через призму того, яке місце посідали в ній народні маси. “...Істориків, — писав він, — кінець кінцем не менше, а часом навіть і більше важно знати не тільки те, як саме проходили події (в деталях здебільшого їх і не можна відтворити), а як вони були прийняті і відчуті сучасниками, як переломилися в свідомості і які враження і настрої серед них викликали. Особливо ж це цінне тоді, коли можемо зустрітися з настроями широким низів, схопити залежність цих настроїв з економічною і соціальною основою їх життя” (Грушевський М. Історія України - Руси. — Львів-Київ.-Т.IX.-С.6).

Знаючи досконало політико-громадський устрій українського народу в різні періоди його історії, Грушевський констатував, що устрій цей не відповідав ідеалам самого народу. “Свій чи чужий, він ніколи, чи майже ніколи не був витворений відповідно ним (народом.-П.С.) і громада з урядом стояли один проти одного не тільки в період давній” (Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. — Львів, 1894.-Т.4.-С.149).

У цьому Грушевський вбачав одну з головних причин трагічних сторінок історії українського народу, гальмування його поступу. А тому підкреслював, що, “студіюючи політико-держав-

ний устрій, ми скільки можемо, повинні вияснити собі питання, в якій мірі він був ділом самого народу, чи виріс він на ґрунті народнім, чи звідкись був перенесений чи накинений. Вияснити, наскільки відповів він потребам народнім і яке значення й вплив мав на народню масу" (Там же). Для Грушевського було ясно, що в тих випадках, коли державно-політичний устрій виростає на ґрунті народному, витворюється народом, відповідає потребам народнім, народні маси сприймають все це за своє, і навпаки, якщо цей устрій перенесений звідкись, "накинений" народу, то народні маси повстають проти такого устрою.

Це був висновок історика й історіософа. З ним не можна не погодитись. Не може бути України вільної, суверенної, демократичної, справді соборної, якщо вона не буде розбудована самим народом, всіма його верствами, політичними силами й угрупованнями. Тим більше не може бути такої України, якщо державно-політичний, соціально-економічний устрій її буде нав'язаний народу насильно, без його волі.

У своїх твердженнях Грушевський-вчений був правий. Інша справа, що він як політик не завжди діяв саме так. Напевно, до цього його змушували тогочасні соціальні, історичні й політичні обставини, а, можливо, давалося взнаки і те, що Грушевський теж був "дитиною свого часу" і ніс у собі багато суперечностей і як учений, і як політик.

Можна погодитися з О.Й. Пріцаком у тому, що Грушевський "...не був вільний від упереджень, зокрема тих, що перейняв від своїх українських натхненників. В. Антонович передав йому свою нехоть до польських пансько-шляхетських порядків, а від М. Драгоманова М.Г. перейняв упередження до унії та уніатів, застереження відносно православ'я, але зате пошану до протестантських сект та увагу до ролі Західної Європи у прогресі в історії України" (Пріцак Омелян.

Історіософія та історіографія Михайла Грушевського // Київ-Кембрідж, 1991.-С.27-28).

Грушевський виділявся серед своїх попередників і сучасників тим, що він як перший президент України, один з фундаторів УНР прагнув здійснити на практиці свої постулати, аби розбудувати підвалини для вільної і соборної України.

Близькі до нього погляди у багатьох питаннях мав В.К. Винниченко (1880-1951). — відомий політичний та державний діяч, письменник і публіцист, один з лідерів Центральної Ради. Він також зробив помітний внесок у втілення в життя ідеї соборної України. Його думки нерідко перегукуються з ідеями Грушевського. Взяти хоча б його працю "Відродження нації", написану "по гарячих слідах" подій в Україні, починаючи з лютневої революції 1917 р. і закінчуючи груднем 1919 р. З цієї праці добре видно, як поступово еволюціонували його погляди від ідеї культурно-національної автономії у складі Російської федеративної республіки до переконання в необхідності відродження самостійної, вільної української держави. Як один з активних діячів і лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) він поділяв погляди російських соціал-демократів, більшовиків України і водночас різко розходився з ними в позиції щодо державності українського народу. Застереження і висновки Винниченка, зроблені в результаті аналізу причин поразки Центральної Ради, всієї тогочасної демократії, актуальні й нині, коли робиться нова спроба втілити в життя ідею соборної, незалежної і суверенної України.

"Коли аналізуєш усі ті події, які таким бурхливим, болочим вихором проносились крізь історію українського відродження, то перш усього задаєш собі питання: як же то сталося, що ті маси, які так гаряче, так віддано піддержували і боронили українську владу, які так горіли національним чут-

тям і виявляли таку міць національної самосвідомості, як воно так сталося, що вони раптом одвернулись від нас, покинули й навіть повстали проти своєї влади?" — ставив він запитання (Винниченко В. Відродження нації. В 3 ч. Ч. II. — Київ-Відень, 1920. — С. 87). Винниченко наводить різні варіанти можливих відповідей, але вважає їх недостатніми і невірними. "Вся причина, — робить він висновок, — в тому, що українська влада, що вся керуюча, партійна українська демократія розійшлася з своїми масами, що вона була соціально непослідовна, нерішуча, невиразна й не соціалістична" (Там же. — С. 89).

Можна дискутувати про те, як розумів Винниченко соціалістичність сучасної йому української демократії, позитивним чи негативним моментом у його поглядах був соціалізм. Але прислухатися до його слів, вдуматись в їх зміст потрібно. Бо й сьогодні немало пишуть про ті чи інші помилки Винниченка, Грушевського, Петлюри та інших діячів тієї доби. Ясно, що особисто вони відповідальні за те, що УНР перестала існувати. Але, як писав Винниченко, не в особах була річ. "Коли б ожив Олександр Македонський чи Наполеон і захотів допомогти Центральній Раді та Генеральному Секретаріатові, то й то не помогло би. Єдина поміч, єдиний рятуюнок був не йти всупереч з настроями мас, згодитись на їхнє бажання зміни влади й її соціальної політики, тим зберегти цю владу в національно-українських руках і не внести в маси конфлікту між національною й соціальною ідеєю. Не треба було національну ідею, всю справу національного відродження нашого народу робити справою буржуазного демократизму й тим баламутити широкі маси й одвертати активний елемент їх, пролетаріат, від самої ідеї національного відродження. Треба було бути принаймні розумними політиками, коли не мог-

ли бути добрими соціалістами: треба було зрозуміти дух часу, його тенденції й не випускати влади з українських рук" (Там же. — С. 219).

Ми ще повернемося до поглядів Винниченка, який розглядав соборність України якщо не через призму християнського соціалізму, то не за межами європейського соціалізму, як його розуміла більшість тогочасних соціалістів.

Але далеко не всі представники української суспільної думки поділяли погляди вищезгаданих мислителів і громадських діячів. Не маючи змоги показати весь спектр підходів до ідеї соборної України, ми частково окреслили лише, так би мовити, демократичну, республіканську, автономістську, федералістську та соціалістичну думки, показуючи, як вони еволюціонували з плином часу та історичних обставин.

Але були й інші течії суспільно-політичної думки. В Україні, як і в Росії, було чимало і монархістів, і конституційних демократів тощо. Зупинимо свій погляд на постаті монархіста Вячеслава Липинського. Сучасник Грушевського і Винниченка, він теж доживав свій вік за кордоном. Це дуже цікавий український політолог, історик, соціолог і публіцист першої половини ХХ ст., один із широко знаних на Заході і найменш відомих на Батьківщині.

Праці Липинського "Україна на переломі. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті" (Відень, 1920); "Релігія і церква в історії України" (Філадельфія, 1925) та "Листи до братів-хліборобів (Про ідею і організацію українського монархізму" (Нью-Йорк, 1954) свідчать, що їх автор був глибоко обізнаний у світовій історії, теорії держави і права, історії, релігії і церкви, політології, філософії і соціології.

Про значення його як дослідника свідчить хоча б такий факт. Американські політологи вважають

себе піонерами у дослідженні проблем політичної культури і посилаються на роботи Габріеля Алмонда і Сіднея Верби 50-х рр. А Липинський ще в 1919-26 рр. писав і про політичну науку, і про політичну культуру. Його думки корисні й тим, хто небайдужий до ідеї соборності України.

“Статику і динаміку громадського життя студіює політична наука. Прикладування до політичної творчості даних політичної науки входить в сферу політичної умілости, політичної штуки. Така чи инша рівновага між першою і другою — таке чи инше уміння використовувати для творчості дані науки — лежить в основі того, що прийнято звати політичною культурою” (Липинський Вячеслав. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Нью-Йорк, 1954.-С.352).

Політична культура нації, на думку Липинського, тим більша, чим більше нація має нагромадженого досвіду, спостережень у політичній житті і чим більше науки з тих спостережень для потреб політичної творчості в своїй збірній пам'яті, тобто в своїй власній традиції, заховала. “Своєю скромною письменницькою працею — в тім числі і оцими “Листами” — я хотів-би по мірі сил спричинитись до збільшення нашої української політичної культури. Очевидно розуміючи під словом “українська” — не якусь екстериторіальну літературно-віроісповідну секту, ані якусь одну політичну партію чи групу, а всіх мешканців нашої Української Землі, які на ній жили, живуть та будуть жити, і які для уможливлення спільного громадського життя мусять творити такі чи инші його політичні форми, мусять займатись політичною штукою, використовуючи для неї дані політичного досвіду, політичної традиції і науки” — писав він (Там же.- С.353).

Історик і політолог Липинський майже фанатично вірив і відстоював ідею гетьманства в Ук-

раїні. Гетьман як монарх, цементуюча і об'єднуюча сила нації — ось гарант державності української нації. При цьому він обґрунтовує гетьманство, яке наслідується від батька до сина, “удідичене”.

“Тільки Господар Землі Української — тільки Монарх Український може створити с и л у, без існування якої свобода це анархія. Тільки одна людина, один провід, одна воля, тільки він, Господар, може сотворити підставу Держави — Українську Армію. І тільки стоячи сам один на чолі тієї армії, він буде авторитетом, що свободу українських громадян загварантує і тільки він один дасть дійсну свободу, бо свобода без гарантії авторитету це пустий звук без ніякої вартості”, — підкреслював він (Там же. - С. 44).

Липинський люто ненавидів “всіляких соціалістів”, які виступали проти ідеї гетьманщини і гетьманців — прибічників Павла Скоропадського, що 28 квітня 1918 р. проголосив себе Гетьманом усієї України, і владу якого вони разом з більшовиками повалили.

Вказуючи на притаманну всім інтелігентам України одну хворобу — нахил до романтизму, Липинський писав, що інтелігенти “українці” позбавлені почуття дійсності, не вміють відрізнити бажаного від можливого. Все це він, звичайно, адресує противникам гетьманщини. “Тому живуть вони найбільше фантастичними утопіями якихось “Україн без влади і без підвладних”, якихось соціалістичних чи націоналістичних українських ельдорадо. Здійснитися ці ельдорадо мають самі і автоматично мають вони зайняти місце тієї живої, реальної, дійсної України, яку “свідомі” інтелігенти зо всією своєю безсилою злобою ненавидять” (Там же. - С. 461).

Він називає дикими і фантастичними легенда-

ми працю В. Винниченка "Відродження нації", де не кращими фарбами автор змальовує "добу гетьманщини". "Тлибоке, варварське, примітивне незнання своїх земляків і свого краю лежало — крім інших причин — в основі цієї чисто звірячої антипатії, якою українські люди, в хвилини коли треба було за всяку ціну єднатись, взаємно, ненавистно пружинами, одштовхували себе. Як могло бути єднання на ділі те, що було не єднання в думках, мисленних образах і намірах? ... Чи можуть врешті звати себе українськими "націоналістами" і "соборниками" ці інтелігенти українські, які, крім дрібних зненавистей якихось своїх дрібненьких групочок, нічого і нікого більше на Україні не знають і не хочуть знати? — ставив питання Липинський (Там же. - С. 450).

Звичайно, можна не погодитися з такими різкими оцінками праці Винниченка, дій відомих українських демократів того часу, але безсумнівно те, що взаємні звинувачення, "відштовхування", боротьба між "соборниками" — це феномен не тільки минулого.

Розмірковуючи над шляхами й засобами досягнення соборності України, Липинський писав не тільки про боротьбу політичних сил, яка заважає цьому, а й про складність географічного середовища України, вплив на неї культури Заходу і Сходу і про те, що ці впливи, "вливання" залишили істотні відмінності в культурі різних країв чи регіонів України. Він вказував, що кожен політик мусить дуже уважно враховувати це. "Ріжні модні тепер у нас спроби механічного єднання України при допомозі "соборних" словесних декларацій тільки підкреслюють ці різниці і кінчаються збільшенням взаємного недовіря і взаємного нерозуміння. Ще більшою катастрофою може скінчитись культурна централізація України поліційними засобами, в роді "українізації" Галичинами в 1919 р. вивісок київського Балабухи

(відома київська фірма). Соборність може бути досягнена тільки гармонійним взаємним перехреснюванням двох сил: доосередкової сили — матеріально і морально авторитетної, єдиної і всенаціональної — центральної державної Влади, і відосередкової сили як найширших автономій поодиноких українських країв, спаяних в єдину цілість цією сильною державною Владою. Тільки при існуванні цих двох сил — коли всіх українських людей буде притягати одна спільна столиця маєстатичністю і силою державної української Влади, і коли вони туди будуть привозити свої провінційальні культурні окремішності, плекані в поодиноких краях, а звідтам вивозити знайомість українських людей інших провінційальних культур — може наступити взаємне пізнання Українців, без якого всі "соборности" будуть лише порожнім звуком. Тому соборність неможлива у нас при демократичній республіці. Позбавлена такого, по віковій державній монархічній мінувшині одідишеного, воєнно - бюрократичного державного апарату, який є напр. у Франції, вона мала би у нас завжди слабу, безавторитетну і нікого не притягаючу центральну державну владу, з дуже натовість яскравими і крикливими, але безсилими і руйнуючими, централістичними і уніфікаційними національно - культурними тенденціями" (Там же. - С. 422).

Нагадаємо; що писалися ці рядки в середині 20-х рр., коли ще прихильників ідеї українського монархізму було не так вже й мало.

Вважаючи основною ознакою соборності України наявність сильної держави, сильної державної влади монарха - гетьмана, Липинський водночас вказував на головну хворобу української нації — її недержавність. "Недержавність — так зветься наша хвороба. Ця хвороба зовсім інша ніж - подібна до неї по своїм зовнішнім ознакам —

поневоленість. Ми — всі мешканці України — не єсть громадянством поневоленим; ми — громадянство недержавне. Це значить, що ми держави, як реального втілення нашої окремішності, не маємо не тому, що ми всі хочемо її мати, але нам якась зовнішня чужоземна сила в цьому заважає. Держави ми не маємо тому, що ми не уміємо самі в собі хотіння своєї власної держави розвинути, його в цілیم нашім громадянстві розбудити і це хотіння відповідним методом його організації, своїми власними місцевими силами здійснити" (Там же. - С. 418).

Багато уваги приділяв Липинський аналізу особливостей характеру українців, які, на його думку, завжди заважають розбудові суверенної і соборної України. Однією з таких вад є традиційна неповага до власної української влади. Його обурювало, що більшість "українських провідників", тобто лідерів політичних партій і угруповань, не прийняли гетьманську монархію тільки тому, що вона була своя. "Бо перед чужою владою вони повзають рачки, як тільки вона їх добре вибатожить. Наприклад, сучасний український інтелігент "не міг" стати добровільно чесним слугою свого Українського Гетьмана... Але добре побитий, він може стати холопом, шпигом, дрібним агентом і слухняним рабом більшовицьких зайдів. Може теж лизати лапи польської, або іншої, демократії, коли вона зволить з ним десь в своїх міністерських передпокоях говорити..." (Там же. - С. 434).

Упереджено ставлячись до російських традицій, він разом з тим вважав, що "...повчитись у Великоросів поважання до своєї влади Українцям заздалегідь треба, бо інакше за цю науку доведеться платити знов політичною незалежністю Української Землі" (Там же).

На думку Липинського, в нашій історії були надто часто вожді, які в критичний момент кидали

на призволяще своїх підданих, і підвладні, які завжди кидають своїх вождів і видають їх ворогам. А тому "нація, в якій вожді завжди готові зрадити своїх підвладних, а підвладні готові завжди зрадити своїх вождів, мусить бути нацією недержавною. Вона завжди за свої голови проміняє свою державу, свою владу. Такий нації політично не вірять і ці, що над нею панують. Напр. чисто українських полків — з українськими жовнірами та офіцерами — не творила ніколи ні одна чужоземна влада на Україні, бо була певна, що при таким сполученю хтось кобула певна, що при таким сполученю хтось кобусь, а значить і цій владі, зрадить. Мешканці "окраїн", чи "кресовці", спаявались завжди відповідним процентом чужого, вірного, надійного, державного елементу. Так спаяні, вони були прекрасним державним матеріалом, однією з найкращих опор метропольних влад. І доки такої вірної, надійної, державної спайки не зуміють витворити із себе самі Українці, про Державу Українську не може бути мови" (Там же. - С. 435).

Особливо негативне ставлення Липинського викликала та частина інтелігенції, яка не зайнята матеріально - продуктивною працею і здобуває собі на прожиток "виключно в заміні свого ума і духа", але не володіє ні "мечем", ні "засобами продукції". Він вважав, що більшість української інтелігенції завжди одержувала певну матеріальну підтримку, але остання була замалою порівняно з "матеріальними апетитами інтелігенції". Це було, так би мовити, виправдальним аргументом, але лише частково. Бо в цілому Липинський робить закид інтелігенції за те, що вона не спроможна виробити політично цінну національну ідеологію, яку б приймали всі верстви населення. А оскільки українці мали лише "політично безвартісну" національну ідеологію, то вони приймали ідеології чужоземні й у зв'язку з цим політично і культурно від України відходили і денаціоналізувалися.

Ось чому Липинський був переконаний, що головними чинниками в розбудові незалежної української держави можуть бути лише "продуценти". "Продуцент є той, хто в боротьбі з природою сам власноручно, або організуючи самості (підкреслюю: особисто) ручну працю других, добуває сирові матеріали та перероблює їх на потрібні для людей предмети. Непродуцент є той, хто сам ані добуванням, ані перерібною, ані особистою організацією добування та перерібки потрібних для людського життя матеріалів не займається, а виконує натомість інші функції, необхідні для людського громадського життя чи то в сфері праці державної, чи інтелектуальної, чи в сфері обміну випродукованими предметами" (Там же. - С.406).

Тому особливого значення Липинський надавав формуванню національної самосвідомості саме продуцентів, і насамперед хліборобів. Він і адресував свої листи - роздуми саме братам - хліборобам. "Непродуценти", і особливо інтелігенція, неспроможні розбудувати українську державу. Врешті, з такого типу інтелігенцією, і при таких її "творчих та організаторських" прикметах, нещасні наші, на чорноземі вибуваюші, народні маси опиняються в трагічній становищі здоровезної і силенної дівчини, до якої з писком і вереском, кусаючи і штовхаючи один другого, залицяється кумпанія імпотентів. Доведена до розпуки подібними залицаннями, вона віддається врешті в безсиллі першому ліпшому сильному гвалтовникові, будь це большевицький червоноармеець, чи польський республіканський кондотієр..." (Там же. - С.459).

Липинський категорично не приймав ніяких компромісів не тільки із соціалістами, а й з націоналістами, бо і ті й інші забували Бога і не хотіли гетьмана - монарха. "В пустелю троглодитів повертаються всі, забувши про одного Бога - Духа, матеріялістичні культури. В таку саму пус-

телю повернулась - би під Вашим соціалістичним і націоналістичним пануванням Україна. Тому, поки ви репрезентуєте "культуру українську", Україна не може бути без нагайки-метропольної. І тому Нація Українська повстане лиш тоді, коли в незалежній Державі Українській Ви всі місцеві інтелігентські підюжувачі соціальної та національної зненависти будете посажені всі в клітку, і коли Ваше зненавистне на себе гарчання в цій клітці буде живим образом того, якою була і якою не повинна бути Україна" (Там же. - С. XV).

Це бажання посадити політичних противників в клітку або вчинити їм щось подібне на зразок клітки було майже типовим не тільки для українських монархістів, націоналістів чи соціалістів того часу. Один табір не сприймав ідеї іншого, точилася гостра ідейна боротьба не тільки на терені тлумачення соборної України, а й ще більше — за втілення того чи іншого бачення її.

Можливо, лише збіг трагічних обставин змушував іноді ту чи іншу сторону звертатися до закликів об'єднати сили. Так, напевне, мусив звертатися до українських соціалістів та націоналістів і Липинський, повторюючи звинувачення на їх адресу: "Коли Ви хочете Української Держави, то пам'ятайте, що штука збудови і зберігання Держав лежить вся в умінню керувати істнующими інстинктами і хотіннями. Замість робити необхідне і можливе: організувати разом з нами тих, що в же хочуть Держави Української, Ви, націоналістичні шантеклери, думаєте своїм куранням "сотворити" націоналістичне хотіння України. Річ можливу і необхідну — Ваш власний послух Гетьманові України — Ви відкидаєте. А робите річ непотрібну і неможливу: український націоналізм серед мас, які ще навіть поняття про націю не мають. І в цьому Ви встократ шкідливіші від Ваших близнят соціалістичних. Бо ці підюжували істнующу принаймні соціальну злобу

мас і підготували цим реальне існування, хоч і рабської, хоч і безвласнодержавної, але все - ж таки соціалістичної "радянської України". Ви ж націоналісти, навіть нездатні дати реальні форми руйні. Ви тільки здатні без кінця її поглиблювати" (Там же. - С. XVII).

Як склалася ситуація, як розпорядилася історія потім, всім добре відомо.

Встановлення сталінської диктатури перекреслило сподівання тих, хто прагнув соборності Росії, хто мріяв чи боровся за соборність України. Трагічні сторінки довелося пережити народам величезної імперії у повоєнний період, багато лиха випало на долю українського народу.

Однак парадокс історії полягає в тому, що саме в цей період вдалося зібрати до купи майже всі українські землі. І хоча при цьому брат знову вбивав брата, соборність земель України надто тяжкою ціною була досягнута.

І от настала нова доба, коли відкриваються можливості для реалізації усього, про що мріяли кращі сини українського народу. Але це нелегка доба. Ми зійшли з наїждженої колії, шукаємо нових шляхів. А це викликає гостру боротьбу, загрожує єдності й цілісності України. І знову на передній план виходить проблема соборності народу, соборності України.

ЯК НАМ РОЗБУДУВАТИ СОБОРНУ УКРАЇНУ?

Як визначається поняття соборності в сучасній літературі? Це, читаємо ми, "термін православного богословства і російської релігійної філософії, який означає, що в церкві здійснюється добровільне єднання (собор) індивідів на основі любові до бога і один до одного" (Див.: Атеистический словарь. — М., 1984. - С. 413). Тут же читаємо, що з точки зору марксизму - лєнізму соборність є не що інше, як хибна, релігійно-містична інтерпретація колективістських відносин, що формуються в практичній діяльності людей, спроба ідеалізувати удаванокolleктивний характер релігійного життя. Як впливає з такого трактування, соборність як поняття треба відкинути й забути.

А якщо ми все - таки поглянемо на поняття соборності з точки зору здорового глузду, так би мовити, з "раціональної точки зору"? Тобто, якщо відійти від суто релігійного, заідеологізованого чи вузького партійного тлумачення соборності, то можна стверджувати, що соборність — це термін, який означає єднання людей на основі толерантності, свободи, демократії, віротерпимості і культури. При цьому слід підкреслити, що культуру ми розуміємо як синтетичне поняття, яке охоплює культуру політичну, моральну, правову, релігійну, атеїстичну, культуру міжнаціональних відносин, демократії тощо.

А це означає, що в наш складний і напружений час "соборниками" мусять стати всі. Ми маємо різні погляди на життя, різні політичні, релігійні, нерелігійні чи атеїстичні переконання. Напевне, більшість із нас не залишить, не відкине їх. Це природньо. На те й існує в демократичному суспільстві плюралізм. Але якщо нам не байдуже майбутнє нашої країни, якщо ми стурбовані власною долею і долею наших дітей та онуків, ми не

можемо не стати "соборниками" — людьми, які відстоюють соборність нашої свідомості, народу, соборність України.

Що означає соборність України? Це означає збереження єдності, цілісності її території. Хтось скаже, що у цьому немає ніякої проблеми, що всі держави, які межують з нею, підписали Заключний акт Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, та й неоднаразово заявляли про відсутність територіальних претензій у відповідних угодах, заявах, комюніке. Все це так. Але ж більшість з нас ще перебуває у полоні "нового політичного мислення". Це добре, але не зовсім. Ми завжди читали і писали, що геополітика — це доктрина, яка обґрунтовує імперіалістичну експансію, загарбницьку політику географічним середовищем держав. При цьому вказували на політику фашистської Німеччини, неоглобалізм США і т. ін. Але ж геополітика не тільки імперіалістична доктрина, а реальність. Історія практично не знає випадків, коли б зміна геополітичної ситуації у світі не супроводжувалася конфронтаціями і війнами.

Зміна геополітичної ситуації у середині 80-х рр. ще несе в собі небезпеку. Остання виходить не тільки від імперських, шовіністичних чи націоналістичних сил наших сусідів, які, сподіваємося, сьогодні не мають істотних підстав, щоб загрожувати нам, ставити ультиматуми тощо. Але не можна недооцінювати загрози реваншизму. І йдеться не лише про Німеччину. Він може викликати згодом ланцюгову реакцію і в інших країнах Європи. А хіба ситуація навколо Криму не хвилює нас?

Крім того, в Україні є чимало потенційних факторів нестабільності, пов'язаних з регіональними, етнічними, іншими особливостями. А тому нам особливо необхідна виважена, мудра і послідовна політика зовнішня і політика

внутрішня, яка б сприяла й забезпечувала соборність. І це повинно бути турботою не тільки президента, парламенту й уряду України. Це справа всього громадянства України. І не тільки України.

Сьогодні, у зовсім іншій геополітичній, воєнно-стратегічній ситуації ми ще більше переконуємося, що тільки при тісній взаємодії, співробітництві, взаємоповазі й взаємоузгодженості політики, яка базується на балансі інтересів і цілей, можна зберегти соборність України, соборність Росії, соборність Білорусі та інших держав, що входили до СРСР.

І справа не тільки в територіальній цілісності, у формальному status quo. Питання значно ширше, бо йдеться про цілісність державних організмів і відповідних соціумів.

Розбудувати соборну Україну означає не тільки зберегти соборність її землі, а й будувати її разом, собором, за участю всіх верств і політичних сил нашого суспільства. А це вимагає толерантного, зваженого ставлення до всіх політичних партій і громадських угруповань, уважного врахування їх поглядів на майбутнє соборної України. Ми ж нерідко спостерігаємо вперті спроби обов'язково усунути взагалі або хоча б відштовхнути, "відтерти" ту чи іншу політичну силу, не дати можливості їй нести свою цеглину в спільну, соборну будову.

Слов'янські народи споконвіку називали свої законодавчі органи такими словами, як збори, віче, собор (сабор у південних слов'ян). У них спільний корінь. Люди збиралися для вирішення проблем, які турбували всіх. Наш парламент часом нагадує зовсім інше. Він, на жаль, не є прикладом того, як соборно можна вирішувати сьогоднішні пекучі проблеми. Сплески конфронтації, боротьба особистих амбіцій, непродумані заяви в стінах парламенту, вояжі й апеляції до

тих чи інших регіонів часто - густо не тільки не зменшують, а навпаки, посилюють напруженість і загрозу нестабільності в суспільстві. Звичайно, було б наївно сподіватися, що в умовах такої страшної кризи, нарастаючої злиденності мас, гострої боротьби за владу не буде політичної боротьби, страйків, демонстрацій чи інших відповідних акцій. Усе це є і, напевно, буде у ще більших масштабах. Але можна разом, усім політичним партіям і силам чимало зробити, щоб цього було якомога менше. Ось чому не можна не вітати проведення зустрічей чи "круглих столів" представників і лідерів політичних партій України за участю Президента України, його радників, членів Кабінету міністрів, депутатів Верховної Ради.

Соборної України не буде, якщо не враховуватимуться інтереси широких народних мас, якщо вона, кажучи словами Грушевського, не виростатиме "на ґрунті народнім".

На жаль, ми не можемо сьогодні стверджувати, що ті заходи, які здійснюються тепер, відповідають народним потребам. Та й чи по справжньому аналізуємо ми ці потреби? Можливо, слід частіше слідувати пораді В.К. Винниченка: "Я рекомендував би всім правителям і Урядам час від часу проїхатись по своєму краєві в скотячих вагонах, набитим "їхнім" народом і, змішавшись з ним, послухати його. Це користніше, ніж кілька десятків нарад з парламентськими фракціями" (Винниченко В. Відродження нації. Ч. II. - С. 259-260).

І отак, можливо, цієї соборності ставало б більше. Бо час наш дуже схожий на ту добу, про яку писав Винниченко, та й вагони невдовзі не відрізнятимуться від тих.

Окремо слід сказати і про проблеми церкви. Ми маємо сьогодні Українську православну церкву, Українську автокефальну православну церкву,

Українську греко-католицьку церкву. Від того, як складатимуться відносини між ними, значною мірою залежатимуть спокій, злагода і мир у суспільстві, врешті його соборність. До недавнього часу ми були свідками лише боротьби між ними, чули взаємні звинувачення, бачили, яка напруженість створювалась у тих чи інших містах і селах через приналежність культових споруд і т.ін. Іноді це викликало справжню ворожнечу не тільки між священнослужителями, а й релігійними громадами, мирянами. Гіркий осад викликають і кампанія пошуків, і "викривання" агентів КДБ чи інших спецслужб серед священнослужителів тієї чи іншої конфесії. Це також не сприяє справі миру, а є продовженням практики "пошуку ворогів".

Останнім часом зажеврили надії на краще. Нещодавно в Женеві відбулися переговори між делегаціями Руської православної церкви і Святого престолу. Обидві сторони домовилися чітко сформулювати проблеми, де є різниці в підходах, і спробувати їх вирішити як церкви - сестри. Представники двох конфесій відкинули претензії на гегемонізм і прозелітизм (прагнення повернути інших у свою віру. - П. С.). За продовження діалогу висловився і Вселенський патріарх Варфоломей I (Константинопольський патріарх), хоча це, звичайно, залежатиме від усіх православних церков. А відтак з'являється надія на потепління між православними і греко-католиками України. Можливо, на стосунки між православними церквами певним чином вплине одержання Українською православною церквою повної канонічної автокефалії.

В Україні діють, як відомо, багато інших християнських і нехристиянських конфесій. Приємно відзначити, що перша "ластівка" діалогу між ними вже прилетіла. В грудні 1991 р. у Києві відбувся I Всеукраїнський міжрелігійний

форум. Тут були репрезентовані 16 релігійних конфесій. Більш як 200 священнослужителів і віруючих взяли участь у ньому. Форум прийняв важливе, зважене звернення до Верховної Ради і до людей доброї волі.

Зрозуміло, одна ластівка весни не робить. Але вона вселяє надію, що весна прийде, а отже, буде соборна Україна, де в мирі й злагоді житимуть православні, греко-католики, мусульмани, іудеї, католики, протестанти — віруючі всіх релігій та конфесій, а також ті, хто не вірить у Бога чи є переконаними атеїстами. І вона буде такою лише тоді, коли всі громадяни України, незалежно від віросповідання, відчуватимуть реальну свободу совісті, матимуть змогу відправляти релігійні культи і обряди, милуватися красою храмів та інших культових споруд.

На превеликий жаль, деякі священнослужителі й миряни не розуміють такої вимоги. А на цьому спекулюють екстремістськи настроєні політичні угруповання, що часом породжує релігійний екстремізм, конфесійний егоїзм і ворожнечу між людьми. Особливо неприємно, коли жителі одного міста чи села не можуть "поділити" єдиної церкви, захоплюють її, блокують входи і т.ін. Замість того, щоб домовитись про спільне користування для всіх християн двох чи навіть трьох конфесій, ворогують між собою або будують кожна собі храм, тоді як кошти ці можна було б віддати хворим, інвалідам, сиротам. І це справді було б по-християнськи. Звичайно, найкраще, коли б єдина в селі церква стала спільним Собором для всіх, бо й Україна у всіх одна.

Це лише одна сторона справи, суто релігійна, міжцерковна, міжконфесійна. Але є ще й правовий, моральний аспекти. Поклявшись принципам демократії, сповідуючи ідеї рівності, свободи і братерства між людьми, ми мусимо зняти всі історичні, моральні й правові застереження щодо

конфесій, релігійних напрямків і сект, які не мають антиконституційного характеру.

Дбаючи про збереження культових споруд як пам'яток історії, культури, мистецтва й архітектури, ми водночас повинні усунути наслідки нерозумної, часом варварської секуляризації, відчуження на користь держави не тільки майна у вигляді споруд, а й релігійної літератури, предметів культу і т.ін.

Крім того, ми, почавши відновлювати історичну справедливість щодо репресованих народів, і зокрема кримських татар, німців - колоністів, які проживали на півдні України, мусимо зробити це і щодо інших етнічних груп. Взагалі, образно кажучи, "підвести ризку" під минулим, як це було зроблено в Іспанії після диктатури Франко. Треба створити умови для повернення в Україну всіх, хто хоче на її землі мирно працювати, допомагати розбудові держави й жити там, де знаходяться могили предків. Для цього також потрібні відповідні політичні рішення Президента, парламенту та уряду України, які б усунули всілякі правові, моральні чи суто ідеологічні перепони.

Проблема соборності України тісно пов'язана з питаннями розвитку і формування відповідної правової, політичної і громадянської культури. Адже з такою низькою правовою культурою і правовим нігілізмом, коли навіть найвищі посадові особи можуть ігнорувати правові норми чи Конституцію України, а керівники всіх рівнів разом з громадянами порушують на кожному кроці елементарні норми права, неможливо створити нсву Україну. Коли політична культура межує з політичною безкультурністю, політичною вакханалією, то це не може сприяти становленню нормального громадянського суспільства. Соборною Україна стане тільки тоді, коли матиме не релігійно - клерикальне,

мілітарне, “казармене”, тоталітарне, а справжнє громадянське суспільство. Це суспільство мусить бути не тільки світським, “мирським” за своїми ознаками, а й цивільним і справді цивілізованим відповідно до кращих досягнень сучасної цивілізації. Але для цього потрібна висока громадянська культура, або, як її називають західні політологи, — культура громадянськості. Наше ж суспільствознавство і народознавство стоять осторонь цієї актуальної проблеми. Немає і відповідного соціального замовлення вченим з боку уряду чи АН України.

Тісно пов'язана з питаннями громадянського суспільства і проблема патріотизму. Багатьох зараз влаштовує те, що відходить далеко в минуле радянський, соціалістичний патріотизм. Хтось навіть радіє з цього приводу. Але ж з ним втрачається, зникає на наших очах патріотизм взагалі як любов до рідної землі, любов до матері — Батьківщини.

Одних зубожіння, інших жадоба збагачення швидко перетворюють не в космополітів у кращому розумінні цього слова, а в безбаченків, ладних продати за кордон не тільки десятки тонн кольорових металів, а й свою душу, рідну матір, і ту, яку ще недавно називали ненькою Україною. І таких, на жаль, чимало. “Відтік” робочих рук, “відтік мізків” ще можна пережити, але ми ж є свідками страшного “відтоку” душ людських, який загрожує перерости в повінь. Отже, нас мусять турбувати не тільки соборність душі окремої особи, її чистота, цілісність, у кращому розумінні — святість. Нас повинна хвилювати соборність душі народу, тих широких мас, які сіють і збирають хліб насущний, стоять біля верстатів, ковтають пилюку в шахтах, плавлять метал, щоб забезпечити нам хоч якийсь рівень життя. А це означає, що ми повинні пильно слідкувати за тим, як змінюється масова свідомість, які тенденції домінують у її розвитку.

Треба бути політично наївною людиною, щоб сподіватися на серйозні зміни в масовій свідомості без поліпшення економічного життя, складного і суперечливого, часом нестерпного суспільного буття, покладаючись на політичні акції чи кампанії. Останні породжують ще більше озлоблення, недовір'я, скепсис.

Утвердженню справжньої соборності суспільства серйозно перешкоджає соціальна поляризація, диференціація, спричинена нинішніми процесами в економіці. Вона може зумовити протистояння, соціальну напруженість. Адже ми зараз спостерігаємо не ринкову економіку, а “дикий” базар. Не за законами джунглів треба будувати нам нове суспільство, коли одні наживатимуться за рахунок обману, обкрадання держави, прихвачування в ході приватизації (“прихвизації”) суспільної власності, а інші дедалі злидарюватимуть. Досить почитати хоча б відомого німецького економіста Ханса Хіршема і переконатися, що помилки, які роблять у Росії, характерні і для нас. (Див.: Ошибки приватизации, замеченные видным немецким экономистом профессором Хансом Хиршем // Известия. — 1992. — 14 квітня.)

Повторюючи ці помилки, ми матимемо навіть не псевдособорність суспільства, а конфліктно-пульсуюче (а з урахуванням наших історичних коренів і сучасних реалій це обов'язково буде, рано чи пізно) тоталітарне суспільство.

Ми вже мали в останні десятиліття один різновид тоталітарної соборності. Вона базувалася на тотальному одержавленні всього, формувалася і підтримувалася не тільки з допомогою сталінської ідеології, а й слухняної вождів фантастичної репресивної машини, трималася на тих традиціях, які ми запозичили і самі накопичили, починаючи з давніх — давен. Ці традиції ще живі, вони в наших головах, душах, крові, кістках і,

напевно, як і радіонукліди, вивести їх з нашого п'ятдесятимільйонного соціального організму буде дуже нелегко.

Згадаємо, що з цього приводу писав ще сто років тому відомий російський історик В.Й. Ключевський (1841-1911). "Разом з великими благами, які привніс нам візантійський вплив, ми винесли з нього і один великий недолік. Джерелом цього недоліку було одне — надмірність самого впливу. Цілі століття грецькі, а за ними і російські пастирі й книги привчали вірувати, у все вірувати і всьому вірувати. Це було дуже добре, тому що в тому віці, який ми переживали в ті століття, віра — єдина сила, яка могла створити терпиме моральне співжиття. Але не добре було те, що при цьому нам забороняли роздумувати, — і це було недобре найбільше тому, що ми тоді і без того не мали бажання до цього заняття. Нам вказували на спокусу думки раніше, ніж вона стала спокушувати нас, застерігали від зловживання нею, коли ми ще не знали, як слід застосовувати її" (Ключевський В. О. Неопубликованные произведения. — М., 1983. — С.308).

Коли нас застерігають від зловживань тим, що ми ще вірно застосовувати не вміємо, завжди можна побоюватися того, вважав історик, що при зустрічі з небезпечним предметом ми прямо почнемо зловживати. Так, власне, буває справді часто. Бо заборонений плід завжди солодкий. "Так, — писав Ключевський, — було і з нами. Нам твердили: віруй, але не мудруй. Ми стали боятися думки, як гріха, допитливого розуму, як спокусника, раніше ніж вміли мислити, ніж пробудилася у нас допитливість. Тому, коли ми зустрічалися з чужою думкою, ми її сприймали на віру. Вийшло, що наукові істини ми перетворювали на догмати, наукові авторитети ставали для

нас фетишами, храм наук зробився для нас капищем наукових забобонів і передсудів" (Там же). Історик з гіркотою визнавав, що росіяни вільнодумствували як старообрядці, а вольтеріанствували по-аввакумівськи. "Як старообрядці через церковний обряд розірвали з церквою, так і ми через незрозумілу наукову тезу ладні були розірвати з наукою. Змінювався зміст думки, але метод мислення залишався попередній. Під візантійським впливом ми були холопами чужої віри, під західноєвропейським стали холопами чужої думки. (Думка без моралі — недомисліє; мораль без думки — фанатизм)". (Там же.-С.309).

А що вже було в ХХ ст., у пожовтневий період, то й говорити не доводиться. Нас відучили самостійно мислити і привчили вірувати, тому довго ще будемо вчитися вільно мислити і не сприймати на віру все, що нам нав'язують, чи "накидають", як казав Грушевський. Різниця в тому, що ми здебільшого є не холопами, а рабами чужих ідей, програм, моделей, підходів і слухняно або під тиском обставин слідуємо в фарватері чужих "прожектів". А якщо і вільнодумствуємо, то пориваємо з минулим так, що від нього не залишається нічого доброго. Тому нам треба бути особливо уважними і при запозиченні чужого досвіду, і при власних імпровізаціях. Про це нас застерігають і західні соціологи, економісти, політологи.

Розбудовуючи вільну соборну Україну, ми прагнемо вільно жити і співробітничати з багатьма країнами. Це ні в кого не викликає заперечень. Але поки що виходить, що з далеким зарубіжжям у нас взаємовигідне співробітництво не дуже виходить через відсутність валюти, неконкурентоздатність наших товарів, а з ближнім зарубіжжям ми іноді самі не вміємо налагодити чи поновити еко-

номічні зв'язки та прирікаємо себе на автаркію. Не в усьому наша вина. Але ж і рухатись ми повинні більше, не прагнучи відгородитися стіною. Бо собор — це не тільки те, що в храмі, за брамою, за його муром, а й те, що його оточує. І якщо Росія, турбуючись про свою соборність, не буде, в свою чергу, сприяти соборності України, то для обох держав і народів від цього буде не краще.

“Ми не визнаємо, — писав В.С.Соловйов, — приречення ні в особистому, ні в народному житті. Доля людей і націй, поки вони живі, в їх добрій волі. Одне тільки ми *знаємо напевно*: якщо Росія не виконає свого морального обов'язку, якщо вона не зречеться свого морального егоїзму, якщо вона не відмовиться від права сили і не повірить у силу права, якщо вона не забажає щиро і палко духовної свободи й істини — вона ніколи не зможе мати міцного успіху ні в яких справах своїх, ні зовнішніх, ні внутрішніх” (Соловьев В. С. Национальный вопрос в России. — С.262 - 263).

У цьому можна повністю погодитися з відомим філософом. Його слова звернуті до Росії, сьогодні вони наче і не стосуються України. Але є в нього думки, які звучать актуально і для Росії, і для України, і для всіх без винятку націй. “...Як бувають, — писав він, — епохи патріотичного збудження, коли особисте життя з його приватними інтересами і помислами повинне відступати на задній план перед прямими вимогами життя національного, подібним чином бувають і такі епохи, коли чітко виявляється, що національні інтереси не містять у собі верховного блага для людей і що національна свідомість не є остаточним і найвищим ступенем людської свідомості взагалі” (Там же. — С.603). Як бачимо, сто років тому (написано це в 1891 р.) мудрий філософ добре розумів діалектику особистих,

національних і загальнолюдських інтересів. Ми ж, здається, нічому або майже нічому не навчилися: ні в Росії, ні в Україні, хоч і маємо стільки трагічних фактів у минулому і сьогодні, які буквально кричать проти абсолютизації тих чи інших інтересів.

Зрозуміло, одна річ — писати про необхідність ураховувати не тільки національно - державні, а й загальнолюдські інтереси і зовсім інша — знаходити прийнятний баланс в хитросплетінні цих інтересів. До того ж ми увірували, що ворожого світу взагалі вже немає, що всі країни та їх уряди тільки і думають про те, як нам допомогти і як зробити наше життя кращим і безпечнішим. Ми переконали себе, що в світі не існує політичних сил, які зацікавлені в “десоборизації” Росії, України, Білорусі і т.ін.

Здається, що дехто це починає розуміти. Інша справа, якої форми таке розуміння набуває. Нещодавно III позачерговий з'їзд міжнародної асоціації “Слов'янський собор”, що відбувся в Росії, став одночасно і днем народження Російського національного собору (РНС). Згодом у Нижньому Новгороді відбувся установчий з'їзд, на якому 417 делегатів від 72 російських патріотичних об'єднань Росії, України, Білорусі, Прибалтики, Молдови, Південної Осетії і Придністров'я заснували Російський національний собор як масовий національно - патріотичний рух. Було прийнято програмні положення, статут, звернення до російських і зарубіжних співвітчизників і ряд резолюцій. Співголовами РНС обрані письменник В.Распутін, генерал - майор О.Стерлігов, губернатор Сахаліну В.Федоров.

Можна не симпатизувати і не поділяти поглядів організаторів РНС, але, навіть враховуючи поки що незначний вплив їх ідей у широких колах громадськості Росії і росіян, які

проживають за її межами, не можна ігнорувати цей факт, бо він показовий у багатьох аспектах. Хтось відчув з цього собору відлуння старої ідеології, ностальгію за втраченим минулим, обурення за образи, комусь впали в око ознаки імперського мислення, націоналізму чи шовінізму, заклик до відродження "розтоптаного патріотизму", а декого охопила тривога за майбутнє не тільки росіян, а й інших народів.

Хоча й різні політичні та громадські угруповання були представлені на цьому форумі, але кидается в очі інше: як методично деякі сили дискредитують або замовчують усе, що прагне до єднання людей, збереження самобутності народів, відродження національної самосвідомості. Виступаючи за ідеологічний і політичний плюралізм, вони відстоюють лише свій плюралізм, своє бачення світу і відмовляють у праві на це іншим.

Ми так дружно, хором, навіть собором, по всіх усюдах закликали відмовитися від усяких ізмів, жити без них. Особливо глосно це робили ті, що звалися "солов'ями глєбєдєвої". Сьогодні вони своїми настирливими діями, багатоголосим ізмом провокують і пестують інші ізми. Напевно, це викликає у них відповідний політичний катарсис і дає не тільки політичний, а й фінансовий капітал.

Деякі політичні діячі дуже схожі на відому чехівську героїню Душечку, яка так легко переходила з одних обіймів до інших. Вони міняють політичні обійми, аби мати кусень хліба та тепленьке містечко. Іноді справді хочеться запитати отаку Душечку: "А чи думаєш ти, у чийх обіймах опинишся завтра? І чи не стануть вони для тебе надто задушливими або навіть зашморгом? Це, власне кажучи, ябйще не нове. "В часи гострої боротьби кількох соціальних течій, у періоди невизначеності

ситуації разураз у всіх націй з'являються так звані національні герої, яких обставинами випихає на гребінь хвиль. Вони, — писав В. Винниченко, — легкі, як корка, й через те можуть триматися навіть на піні. Вони надзвичайно славолюбні й через те, опинившись на гребні, легко вірять у те, що вони вище за всіх, проймаються цією вірою й остільки проймаються, що своєю вірою заражають других. Славолюбність їхня примушує їх за всяку ціну й усякими способами триматися на найвищій точці. Для того вони голосно про себе кричать, метушаться, стають в пози перед масами внизу й обставляють свою особу різними урочистими процедурами, які гіпнотизуюче ділають на обивателя" (Винниченко В. Відродження нації. Ч. I. С. 309).

Спостережливий погляд Винниченка помічав не тільки ці риси таких героїв. Бачив він й інше. "Національні герої не люблять залежності від світоглядів, — кляс, партій. Коли мають якісь переконання, а ті переконання перешкажають їм триматися на піні, тягнуть їх до низу, вони охоче одривають од себе ті переконання, викидають їх, виходять з партії, стають ще легкими й возносяться ще вище. Вони охоче приймають відповідальність "тільки перед нацією та своєю совістю" (Там же).

В. Винниченко це писав про Керенського. Але нам здається, що в цьому його малюнку, як у дзеркалі, відображаються нові герої, хоча й іншого масштабу і зовсім іншого, але такого схожого часу. "Керенський, — писав він, — був типичним "національним героєм". Він був, як опука (м'яч), — легкий, гнучкий, податливий; він, налітаючи на якусь тверду стіну, й сам не розбивався й нічого не розбивав; він угинався тим боком, ударявся об стіну, прилипав до неї й одстрибував у другий бік; там теж угинався,

зрівнювався з стіною, й знову одлітав" (Там же. — С.310).

Сучасні "національні герої" відрізняються, можливо, лише тим, що, вдаряючись об стіну, не розбиваються самі, але руйнують при цьому багато чого. Це вони своїми заявами та іншими акціями сіють неспокій, розбрат і ворожнечу серед людей. Це вони своєю діяльністю чи бездіяльністю підривають соборність України, як і соборність Росії. І найстрашніше тут те, що вони не розуміють своєї справжньої ролі, не бачать тієї шкоди, яку вони своєю "опукою", некомпетентністю і безпринципністю завдають народам.

Спадає на думку й таке. Ми всі добре знаємо, що кухня нашої погоди знаходиться в Арктиці, часом в Атлантиці і т. ін. Тепер всі ми — і "герої", і "негерої", і навіть "антигерої" — повинні зрозуміти, що кухня української політичної погоди ще довго буде в Москві, у Росії. А перепади тиску, створення зон підвищеного тиску чи зародження великих вихорів на терені української політичної погоди матиме ще більше відлуння у політичній атмосфері Росії. Отже, як неможливо поділити погоду між регіонами, так не можна роз'єднати сучасну політичну погоду двох держав якоюсь фантастичною ширмою, бо надто тісно все переплетене і взаємозв'язане. Тому не треба викликати штучних збуджень, напруг і атмосферних потоків, які здатні захопити у вир чи, навпаки, у прірву все, що є.

Останнє особливо важко збагнути "національним героям" у Росії. Наші деякі доморошені "національні герої" вже "змикитили" це і погрожують у бік Москви, що можуть влаштувати там "таке, що їм і не снилося". Зрозуміло, чим швидше "тут" і "там" переможе здоровий глузд і відійде в минуле лжегероїка,

тим скоріше постануть і тим міцніше стоятимуть Соборна Україна і Соборна Росія. Адже народи обох незалежних держав, знають вони ідеї соборності чи ні, поділяють їх або не поділяють, прагнуть миру, спокою і благополуччя. Досягти цього можна лише йдучи шляхом соборності, а не конфронтації і протистояння.

Ідеї соборності як "єдиного через багатогранність", як всезагальне єднання людей переживають друге народження, свій ренесанс. Вони особливо актуальні в наш напружений і нелегкий час. Можна не приймати суто релігійні аспекти соборності тим, хто дотримується атеїстичних поглядів, але слід особливу увагу звернути на її загальнолюдські цінності. Заклик до єднання людей, гармонії індивідуальних і загальних цілей і стремління; відповідальності особи перед суспільством і суспільства перед особою; засудження насильства як гаранта єдності; проголошення рівності націй, їх права на вільний розвиток; осуд національного гноблення й утисків; засудження релігійної ворожнечі, міжцерковної боротьби і заклик до віротерпимості; проголошення пріоритету духовності над суто меркантильними інтересами; боротьба за моральну чистоту душі людини і народу; виховання патріотизму, любові до своєї землі, батьківщини, до всіх людей доброї волі — ці та інші ідеї ще потребують дальшого осмислення як наукою, так і суспільною свідомістю.

ЗМІСТ

ЩО ТАКЕ СОБОРНІСТЬ? 3

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ У
РОСІЙСЬКІЙ РЕЛІГІЙНІЙ ФІЛОСОФІЇ 12

РОЗВИТОК ІДЕЇ СОБОРНОСТІ
В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ 35

ЯК НАМ РОЗБУДУВАТИ СОБОРНУ
УКРАЇНУ? 61

Відповідальний за випуск *М.А.Ляшенко*

Редактор *І.О.Кресіна*

Технічний редактор *М.Е.Іваненко*

Верстка *І.М.Синельникова*

Коректор *О.В.Буркеня*

Художнє оформлення *В.Ляшенко*

Підписано до друку 15.03.93. Формат Друк офсетний.

Ум.друк.арк. Обл.-вид.арк. Тираж

Зам. Ціна вільна.

Друкарня вид-ва "Київська правда",
254136, Київ, вул. Маршала Гречка, 13.